Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С.Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 15 (16077) ◇ **1999 чылдың март 4, четверг** ◇ Ат салган шагы 22.00 ◇ Садар өртээ 1 рубль 50 кеп.

НОМЧУКЧУ БОЛГАШ СОЛУН

"ШЫННЫҢ" ОДУН КАЖАН-ДАА ӨЖҮРБЭЭЛИ

"Шын" солун бистиң хүндүлүг, эргим чажыдывыс, өңнүүвүс болгай. Ынча хөй үелер, чылдар иштинде бүгү тыва чонга ооң кылып бүдүрген ажыл-херээ, ачы-хавыяазы кончуг улуг, ону үнелеп, санап түңнээри безин ындыг белен эвес—бүдүн төөгү-дүр. Чеже хөй өөрүшкүнү-дээ, чедер-четпестерни, муңгаралды, берге шорулгактарны-даа кады, деңге үлежип, чурттап келдивис.

Ажыы-биле чугаалаарга, мен "Шынны" эң баштай номчуп эгелээрде, ынчан бичии турган мен. Тес-Хемниң Чодураа деп черге хой кадарып чорааш, хараганнар аразындан самдар, саргара берген солуннар кезиин чыып, хойлап алгаш, номчуп чораан мен, чүге дизе ол үеде солун тып алыры берге, чүгле арбан, суму даргалары, идепкейлиг араттар, аревэчилер чагыдып ап турганы ол. Мен ынчангаш хөөкүй "Шынымны" бөгүнге чедир аңаа чүдүп-тейлеп, мени өөредип, кижизидип каан база бир ачы-буянныг **Улуг Башкым** деп санап чоруур мен. Чүгле мээң эвес, бистиң "Шынывыс" бүгү тыва улустуң **өөредикчи Башкызы** болур дээрзин дидим болгаш чоргаарал-биле чугаалап ор мен. Ынчангаш "Шынывыстың" дазылы, тыны-даа тендиш дивес быжыг эвеспе.

Ынчалза-даа сөөлгү үеде "Шынның" үндүрүлгези удаа-дараа үстүп, акша-көпеек талазы-биле бергедээшкиннерге үргүлчү таваржып турар-дыр. Хөй эвес, сөөлгү чаңгыс чижекти көрүптээли: 1998 чылдың декабрь он тоста "Шынның" номеринде "Редакцияның саң-хөө байдалының бергедээни-биле солуннуң дараазында номери декабрь 31-де үнер" деп чарлап каан боордур. Мону чүү деп көөрүл? Солуннуң салымы моон ынай кандыг болуруул? Чагыкчыларның эвээжи ол бе? Бүгү таладан деткимчениң эвээжи ол бе? Ам солуннуң тиражы улам өзүп, 5620 экземпляр апарган-дыр. Аңаа шуптувус өөрүп тур бис.

Амгы "Шын" солун Тыва Республиканың Чазааның чаңгыс кол солуну ышкажыл. Тыва Республикада үнүп турар чамдык үүрмек солуннарны каткаш, Чазактың чаңгыс кол солуну кылза кандыг чүвел?

"Шын" солунну шупту тыва ниитилел, Чазак, бүгү чон, өг-бүле бүрүзүнге чедир камгалап, кээргеп, доктаамал деткиир болза эки деп санаар мен. Бистиң республикада орус дыл кырында үнүп турар солуннар бар, оларны Чазак деткип, акшаландырбайн-даа турза, оларны "чаа байлар" үргүлчү деткип, акшаландырып турар, ынчангаш олар саадал чокка доктаамал солунун үндүрүп турар, чагыкчылары база арбын боордур. А бистер, тыва чон, чоонган бис, "Шын" солунувус канчап турар-дыр, чүнү көрүп орар бис, өскелерден дорайтаан бис бе? Чамдык улус моон ужурун ам-даа эки билбейн турар ышкаштыр, азы суртаал, сүме четпейн турар бе? "Шын" солунга чагыкчылар хөй турар ужурлуг, араттар, сайгарлыкчылар, коллективтер, албан, организация черлери дугуржуп алгаш, чүгле Чазакты манап олурбайн, деткиир болза экидир.

Бүгү тыва чонум! Демнежип, дугуржуп алгаш, ынак солунувус "Шынның" одун кажан-даа кошкатпаалы, өжүрбээли. Түр үениң чамдык бергелерин ниити күш-биле ажып эртээли. "Шынның" отчугажы тыва черге күштүг-биле чырып, хып турар болзун!

Алексей ДАМДЫН.
Хоочун башкы.
Эрзин кожуун.

"ТЫВА ТУРИЗМ - 99"

АРГА-ШИНЕКТИ АЖЫДАР

Азияның төвү ак-көк хемнерниң чурту—тывызыксыг Тываның агаар-бойдузу, аржаан-суглары, аң-меңи, балык-байлаңы даштыкыларны-даа, Саян артының чурттакчыларын-даа аажок сонуургадып турар. Ынчалза-даа республика девискээринде эгээртинмес чыдар эртине байлаавысты чөптүг ажыглап, кичээнгейниң төвүнге албайн турарындан ажык-кончаа киирип алыр аргаларны ам-даа чогуур деңнелге чедир тургуспаан.

Ырак-узактан келген туристер хүлээп алыры ындыгла белен эвес. Турисчи фирмалар боттарын рекламалап чарлаар, тус черниң географтыг туруш байдалын, каас-чараш чурумалын, маршруттарның негелделерин хөй-ниитиге массалыг информация чепсектерин дамчыштыр делгереңгей чырыдары, пропагандалаары чугула. Чогум-на бо сорулгага дүүштүр 1999 чылдың бо март айның 26-28 хүннеринде "Тыва туризм-99" деп республиканың бир дугаар турисчи ярмарка-делгелгезин чонга бараалгадыр. Ону ТР-ниң Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитеди болгаш ТР-ниң Ниити болгаш ортумак өөредилге яамызы организастап эрттирер. Ол делгелге бистиң республиканың турисчи арга-шинээн долузу-биле ажыдарынга идиглиг болуру чугаажок.

Ярмарка-делгелге туризмниң езулуг байырлалы болбушаан, ТР-ниң кайгамчык чурумалдыг черлери-биле таныштырар, культураның болгаш төөгүнүң чаагай чаңчылдарының эрткен оруунуң дугайында ханы билигни бээр.

Ярмарканың кол сорулгаларының бирээзи—ТР-ниң турисчи кокпаларын, ону сайзырадыр аргаларын бурунгаарладырынга болгаш калбартырынга туризм адырында хаара туттунган организацияларны чаңгыс аай угланыышкынныг кылдыр мөөңнээри болур.

База ол ышкаш "Енисей-99" (Красноярск), "Дыштанылга-99" (Москва), "Азияның төвү" (Брюссель хоорай, Бельгия) ышкаш делегей чергелиг ярмарка-делгелгелерниң болгаш дыштаныр черлерниң, музейлерниң, турисчи маршруттарның кажан болурун, кандыг сорулгалар салдынганын "Тыва туризм-99" деп делгелгеден чыылганнар билип алыр.

Чаан-оол АРБАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ИЙИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ЧЕДИГИ СЕССИЯЗЫ БӨГҮН, МАРТ 4-ТЕ, 9 ШАКТА ДЭЭДИ ХУРАЛДЫҢ ХУРАЛДААР ЗАЛЫНГА БОЛУРУН ДЫҢНАДЫП ТУР.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ ЧАГЫРГАЗЫНГА

КЭЭРГЕЛ ЧОК ААЖЫЛААШКЫН

Амыдыралдың аар-берге бо үезинде Кызыл хоорайга чүү-даа болуп турар апарган. Ынчанмайн канчаар, сандараан бо үеде, хоорайда чаңгыс аай деңнелдиң удуртулгазы чок болганында, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар соңгаарлаттынып, кижилерниң амыдырал-чурттталгазынга таарымча чок чүүлдер хүн келген тудум көвүдеп кел чыдар.

Хоорайның Интернациональная 119 дугаарлыг ниити чуртталга бажыңы моон мурнунда бажың тудар комбинатка хамаарыжып турган. Кажан ол бүдүрүлге чери дүжерге, түр када ЖЭК-4-ке хамаарыжып турган. Ам бо үш каът туйбу-биле туттунган ниити чуртталга бажыңын кижи көргеш, корга бээр. 1995-96 чылдың кончуг соок кыжынында батареялары чара тепкен. Ол хевээр кылдынмаан. Кылыр дээрге бо ниити чурттаалга бажыңының ээзи чок. Ол дугайында айтырыг ийи-үш чыл бурунгаар көдүрлүп турган. Ону кым-даа шиитпирлеп чадап каан. Бо бажыңда 26 өг-бүле чурттап турар. Бажың тудар комбинаттың ажылчыннары, чамдыктары кандыг-даа киир бижидилге чок чурттап турар улус база бар болду.

Бо чылдың февраль 23-те электриктер келгеш, чырыкты үзе кезип каапкан. Чурттакчыларның чаңгыс тын борастанып турган чырыын үзе кезип каантарга, ам чурттаары шуут бергедээн. Даштын соокта кудумчуда чем хайындырып турар улусту көргеш, кижи кайгаар. Чамдык бажыңнарда демир суугуларны салгаш, хоолайны соңгадан үндүрүп алган улус-даа бар. Эң-не берге чүве—бо бажыңда хөй бичии уруглар бар, олар канчаар чурттап турар деп бодаар силер, ону көргеш, кижиниң баары ажыыр.

1987 чылдан бээр бо бажыңда чурттап турар Аида Кара-Сал мынчаар чугаалады:

—Чырыкты үзе кезер дугайында биске кандыг-даа сагындырыг кылбаан, моон мурнунда чырык өртээн бир өрээлден 22 рубльди чыып, комендантыга берип-даа турган бис. Чылыг шагда-ла үрелген. Чүгле электри-биле амыдырап турдувус, ам шуут халап болду. Чамдык кижилер келгеш, моон үнүп чоруңар—деп сывыртап турардыр. Кыштың соогунда кайнаар кире бээр бис. ТР-ниң Чазаа, хоорай чагыргазы биске дузалаарын дилээр-дир бис диди.

Ниити чурттталга бажыңында кончуг берге байдал тургустунуп келген.Ону Чазак деңнелинге чедир шиитпирлевес болза, айтырыг моон-даа соңгаар нарыыдап болур.

Колдуу 3 чылдың иштинде чылыг чок туруп келген бажың-дыр. Чаш ажы-төл, өөреникчилер, ие-херээжен кижилер кончуг берге байдалда чурттап турар. Бир-ле болза чурттакчыларны дүрген өскээр көжүрериниң айтырыын шиитпирлээр, ол болдунмас болза, бажыңны кончуг дүрген септээри чугула. Хөй чурттакчылыг улуг бажыңны көре тура кыштың соогунда чырыын үзе кезип каантар деп чүү ындыг аажылал чүве ирги?

Хевек ХЕРТЕК.

Бо хүннерде

✪ Хоочуннуң сактыышкыны

✪ Чурумалдыг булуңнар

✪ Чазак Отчеду

Чазак Отчедун чугаалажып тур бис

ЭКИ ДЕП ТҮҢНЭЭННЕР

Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылда кылып чоруткан ажыл-чорудулгазының талазы-биле Отчедун Улуг-Хем кожууннуң девискээринге ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн баштаан республиканың культура, иштики херектер, социал камгалал, көдээ ажыл-агый, арга-арыг, күш-ажыл болгаш социал сайзырал, статистика, хереглекчилер ниитилелиниң харыысалгалыг ажылдакчылары кылып чорутканнар. Олар кожууннуң 9 сумуларынга, ийи арбанынга база Шагаан-Арыг хоорайның хөй санныг албан, организация черлеринге чон-биле ужуражып, Чазактың Отчедун кылып Эйлиг-Хемниң, Эжим, Демир-Сугнуң ырак кодааннарынга безин чедип, күш-ажылчы чоннуң амыдырал-чурттталгазы-биле таныжар аргалыг болганнар.

Үш-ле хонук иштинде ындыг делгереңгей, хөй чон хаара туттунган ажылдың чоруттунганы Чазактың болгаш кожуун чагыргазының бо ажыл-херекке ээ-харыысалгалыг, демниг ажылдааның түңнели болур.

Шагаан-Арыг хоорайга болуп эрткен ужуражылга хуралдарга чон көдээ ажыл-агыйның продукциязын бүдүрер ажыл куду деңнелде турарын шүгүмчүлеп, чоннуң социал хандырылгазынче угланыышкынныг ажылдарны бирги черге салып, амыдырал хандырылга талазы-биле тускай программаны кылып чорударынче Чазакты кыйгырганнар.

Арыг-Үзүү, Арыг-Бажы, Торгалыг суурларның чурттакчылары школа, албан черлериниң тудуунче көрнүрүнче, суг-кудук хандырылгазынче кичээнгейни күштелдиреринче, Эйлиг-Хем, Арыскан, Чодураа сумуларының чурттакчылары орук тудуун, кежиг, көвүрүг айтырыгларын чогумчударынче, Көк-Чыраа, Эжим арбаннарының арбатылары арбаннарының дүрген ажыл-агыйжы бут кырынга туруп алырынга деткимче көргүзеринче угланган дилеглерни, чагыгларны Чазактың төлээлеринге кылганнар.

Кожууннуң чонунуң хуралдарынга саналдааннарның хөй нуруузу кожуунга радио, телефон айтырыын чогумчударынче, тыва телевидениениң ажылдаар шагын улгаттырар аргаларны дилээринче, хоочуннарның, пенсионерлерниң, өске-даа тускай категорияның улустарының чиигелделеринче сагыш салдынмайн турарын шүгүмчүлеп, саналдааннар.

Ужуражылга хурал бүрүзүнге чон боттарының сагыш-сеткилинден Тыва Чазактың Отчедун сайгарып көрүп тура, кылып чоруткан ажылдарга түңнелдерни база үндүрүп турганнар.

Арыскан, Чодураа, Арыг-Бажы, Арыг-Үзүү, Эйлиг-Хем сумуларның, Көк-Чыраа, Эжим арбаннарның, Шагаан-Арыг хоорайның школаларының, эмнелгезиниң, культура ажылдакчыларының, одалга чериниң коллективтери, хоочуннар ниитилели, пенсионерлер Президент Ш. Д. Ооржактың удурткан Тыва Чазактың ажылын демниң-биле отчеттуг үеде эки ажылдаан деп түңнээннер.

Эң ылаңгыя ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың Россияның Чазааның удуртукчулары Черномырдин-даа, Кириенко-даа турда, олар-биле республиканың амыдыралы дээш үре-түңнелдиг ажылдарны чорудуп келгенин, ылаңгыя бо хүннерде Россияның Чазааның Даргазы Е. М. Примаков-биле ажыл-агыйжы ужуражылганы кылып, харын мырыңай Тывага аалчы болуп кээринче чалаарынга чедир ажылдарны кылып чорутканынга байыр чедирип турарын улуг-хемчилерниң хөй санныг санал берген төлээлери илередип, Тыва Чазактың бо талазы-биле эки, ажыктыг ажылдарны кылып турарын үнелээннер.

ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн чонга отчет кылып чоруп тура, хөй санныг ажыл-агыйжы айтырыгларны удуртукчулар-биле кылып, янзы-бүрү айтырыгларлыг чон-биле ужуражылгаларны база кылыр аргалыг болган.

—Бо чылгы Тыва Чазактың Отчеду биске чүгле кылып чоруткан ажылдарны түңнээри эвес, а хөй санныг кылып чорудар ажылдарның таваан салып, кожууннуң амыдыралынга ажыктыг көдүрлүүшкүннүг ажылдарны кылып, дугуржуп, сүмележип аар арганы бергенинге өөрүп тур бис—деп, Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы В. К. Пюрюна түңнел хуралга улуг-хемчилерниң сеткилин илереткен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ
Улуг-Хем кожуун.

Чагырга даргазы отчедун берген

ЭКИ ЧҮҮЛДЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

Сүт-Хөл кожууннуң Төлээлекчилер хуралының ээлчеглиг сессиязы февраль айның төнчүзүнде эрткен. Аңаа элээн каш чугула айтырыгларны тус черниң депутаттары болгаш кожууннуң удуртукчулары чугаалажып, сайгарып көрген. Ооң ажылынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитеттер даргалары К. Бичелдей, Э. Манчын болгаш Тыва Республиканың Президент Администрациязының удуртукчузу В. Яндай-оол олар киришкен.

Сессияга бирги айтырыг езугаар кожуун чагыргазының даргазы И. Ш. Монгуш эрткен чылда чагырга чериниң кылып чоруткан ажылдарының талазы-биле отчедун берип база бо чылда кылып чорудар сорулгаларының дугайында илеткелди кылган.

Отчеттан ниитизи-биле алгаш көөрге, өске кожууннарда ышкаш, ажыл-агый, амыдырал шыдаар шаа-биле бурунгаар чүткүдүп олурар деп болур. Школалар, уруглар албан черлери, эмнелгелер, культура одаглары, садыг-хандырылга, ачы-дуза чедирер черлер болгаш оон-даа өске албан, организациялар, биче бүдүрүлгелер боттарының хире-шаа-биле ажылдап турар. Мурнуку үелерде ышкаш, хөй мал-маган чок-даа болза, көдээ ажыл-агый сектору, ооң иштинде мал өстүрер талазы-биле ажыл мүн-не чоруп турар. Ажыы-биле чугаалаарга, күрүне ажыл-агыйларының мал-маганы кедергей кызырылган-даа болза, чоннуң хууда бода болгаш шээр малының бажы сөөлгү чылдарда немежип турары өөрүнчүг. Рынок экономиказынче шилчиишкинниң бо үе-чадазында амыдыралда, ажыл-чорудулгада эки өскерлиишкиннер бар-даа болза, көдээ черге таарыжыр эки болгаш ажыглаттыңгыр хоойлуларның тус черниң чамдык доктаал-саавырларының чедир ажылдаттынып кылдынмааның хараазындан рынок структуразының чамдык адырлары барык алачайгаарлаашкынның агымында чоруп турар хевээр. Мындыг байдалдар чүгле Сүт-Хөл кожуунда деп чугаалаар болзувусса, шуут шын эвес апаар. Ооң түңнелинде акша-төгериктиң чедишпезинден, тус черлерге үндүрүглерни таарыштыр өөренип санаваанының ужурундан сумуларже, кожуун бюджединче акша-төгерикти киирип алырының хемчеглери эки алдынмайн турарын илеткелчи тодаргай чижектерге даянып чугаалаан. Эрткен чылдың август айның соонда өртектер 3-4 катап өскениниң түңнелинде саарлыкчылардан, садыг-магазиннерден чоннуң талазындан хөй түңге бараан-сараан, аъш-чем садып алыр арга чок апарган. Кожуунда аъш-чем болгаш хереглел барааннарының хөй кезиин тус черниң саарлыкчылары болгаш оон-моон барган кижилер хандырып турар апарган. Кожуун болгаш сумулар чагыргаларындан дузаламчы акша-төгерик, бажың-балгат болгаш ажылдаар черлер дилээн кижилерниң саны эвээш эвес. Акша-төгериктиң чедишпезинден бо хүннерде болуп турар аңгы-аңгы деңнелдиң соңгулдаларын эрттирери безин бергедеп турар. Ортумаа-биле алырга, ам чаңгыс участокка безин соңгулда эрттирип алырынга 2 муң ажыг рубль чарыгдалдыг болуп турар.

Оларны организастап эрттирерингe машина-транспорттуң, кывар-чаар материалдарның болгаш өске-даа улуг-биче чарыгдалдар бергедээшкиннерни болдуруп турар.

Кожууннуң сумуларында болгаш төп эмнелгеде эмнер аймаа чедишпейн турар. Чоокта чаа эрткен грипптиң хайындан чаңгыс Ишкин суурдан беш чаш хораан.

Школачы уругларның талазындан сөөлгү үеде зоб аарыы дыка нептереп турар. Чоокта чаа болган хыналда-профилактиканың түңнелинде Хөр-Тайга школазының бүдүн клазының өөреникчилеринден чаңгыс-ла школачы кадык болган дээрзинге кижи дүвүревес арга чок. Кожуун эмнелгезинде дээди эртемниг эмчилер чедишпес, аңаа ажылдаар ужурлуг 26 специалистиң орнунга чүгле 11 эмчи ажылдап турар. А көдээ ажыл-агыйда хаара туттунган кижилерниң холунда эмчи полизи шуут чок. Чамдык сумуларда телефон харылзаазының чогундан хенертен аараан кижилерни кожуунче чедирери нарыыдап турар.

Сөөлгү үеде кожуунда корум-чурум талазы-биле байдал дыка чидигленип турар. Хөр-Тайгага 4 хамааты чаңгыс өлүрүкчүнүң холундан барган. Мал-маган оорлаар чорук кедерээн. Оорларны истептер арга чок болган. Маңаа аът кужун ажыглаарын тус черниң депутаттары негээн. Күрүне садыгларында араганың өртээ кедергей улгаткан ужурундан, кижилер колдуунда "адрестерже" халчыр апарган. А ол "адрестер" кожуун төвүнде-даа, сумуларда-даа кудумчу бүрүзүнде нептерээн. Ынчангаш Кызылда "Алкоголь төвүнде" хынап каан араганы сөөртүп садарын депутаттар негеп турар.

Кожуунда тудуг-суур айтырыы база тургустунуп турар. Ындыг-даа болза база-ла акша-төгериктиң чедишпезинден чаа тудуглар кылыры кедергей нарын дээрзин сессияның киржикчилери демдеглээн. Ооң орнунга эрги тудугларны септеп, улгаттырып, көвүрүглерни чаартып септээрениң аргалары бар. Хөй эвес ажылдар арткан чурттаалга тудугларын доозуп болур. Оларның аразындан Хөр-Тайганың школа тудуун, Культура бажыңының одалга черин бюджетке киирген, тудары негеттинип келген. Оон аңгыда, Ак-Даш суурда спорт залын, Алдан-Маадырда уруглар садын эде кылыр, Бора-Тайганың эмнелге чериниң тудуун эгелээри черле чайлаш чок апарган. Бо чылын кожуун девискээринде хар кылын дүшкен. Ынчангаш Ишкин болгаш Хемчик хемнерниң үерлээр чамдык черлеринге бедик чалдарны кылыры, чер кургаарга, Алаштың суггарылга бугазын аштап, септеп алыры негеттинип келген. Тускай хемчеглерге хамаарыштыр Суг-Аксы ортумак школазынга чайгы үеде огород ажылдары кылырынга болгаш өске-даа ажылдарга ажыглаары-биле кандыг-бир транспорт аймаан аңгылап бээри база көрдүнген.

Часкы хову ажылдарын чорудар талазы-биле белеткел база улуг чарыгдалдарны негеп келген. Бо талазы-биле чамдык курлавыр бар-даа болза, дөмей-ле чедишпес Ону Чазак деңнелинге көөрү негеттинип турар.

Бо хүннерде одап турар хөмүрнү чүге Кызылдан эккеп турарыл дээрзинге депутаттар шыңгыы айтырыгны тургузуп, чарыгдалдарын эвээжедири-биле хөмүрнү Чадааннадан сөөртүрүн негеп турар Бо чылдан эгелеп Теве-Хая — Суг-Аксы аразынын асфальтылыг оруунуң тудуун уламчылаарының дугайында база чугаа болган.

Отчетка хамаарыштыр депутаттар аңаа боттарының санал-оналдарын берип, кожуун чагыргазының ажылын ниитизи-биле "ортумак" деп түңнээн.

Дээди Хуралдың депутаттары К. Бичелдей, Э. Манчын сүт-хөлчүлерге бо удаада теоретиктиг болгаш практиктиг улуг дузаны чедиргенинге тус черниң депутаттары, кожуун чагыргазының удуртулгазы четтиргенин илередип, моон-даа соңгаар шак ындыг дузаны чедирип, харылзааны үспезин дилээн

Владимир МОНГУШ.

НОМ

ҮНДҮРЕРИНГЕ ДУЗА ХЕРЕК

Россияның Башкылар ниитилелиниң Тывада салбыры бистиң уругларывыстың келир үези дээш сагыш човап чоруур республиканың бүгү хамаатыларынга кыйгырыг кылып тур.

Бөгүн силерниң хөй кезиинер библиотекаларда сагыш-сеткил культуразының адырының талазы-биле тыва этнолог, бүгү делегейде билдингир эртемден-этнограф Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсанның кайгамчыктыг номун эдилеп турар. "Тыва чоннуң ыдыктыг чаңчылдары" деп аттыг ол ном каш чыл бурунгаар үнген болгаш номчукчулар аразында нептереңгей апарган. Башкыларның улуг дилээ-биле хөйле школаларның өөредилге планынче "Тыва чоннуң чаңчылдары болгаш езулалдары" деп эртемни методиказын белеткээш, башкылаар кылдыр киирген.

Башкылаашкынның баштайгы үш чылының түңнели уруг бүрүзүнге бодунуң уктөөгүзүн билир болгаш оон ыңайгы салгалдарже дамчыдары эргежок чугулазын көргүскен.

Номнуң авторунга өөредилге, культура, кадык камгалал, экология албанының ажылдакчыларындан номну уламчылаарын, бар материалдарны оон-даа ханы делгереңгейжидерин дилээн чагыглар хөйү-биле кээп турган. Ынчангаш автор бирги томнуң идеязын уламчылаан болгаш сайзыраткан ийиги томну белеткеп алган.

Тыва этнографияда тыва чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын элээн долузу-биле ажыдып көргүскен баштайгы эртем ажылы ол болур. Ном солун бижиттинген, авторнуң 45 чыл дургузунда тыва чоннуң чаңчыл-сагылгаларынга, ужур-езулалдарынга хамаарышкан материалдарынга үндезилеттинген.

Ном бүгүдеге ажыктыг: өөреникчилерге, ада-иелерге, культура ажылдакчыларынга, эмчилерге, башкыларга.

Автор мону үндүреринге дузалаар кылдыр Башкылар ниитилелинге барган. Амгы экономиктиг байдал-биле номну үндүреринге 100 ажыг муң рубль негеттинип турар. Элээн улуг дузаны Кызыл кожуун чагыргазы,Улуг-Хем, Өвүр, Чаа-Хөл, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Тожу кожууннарның башкылары көргүскен. Күрүне Думазының депутады Г. А. Салчак Санкт-Петербургтуң бир ном үндүрер чери-биле муң экземплярны парлаарын дугуржуп каан. Ынчалза-даа ам номнуң сөзүглелин редакторлаарынга болгаш номну өрүүрүнге акша хереглеттинип турар.

Россияның Башкылар ниитилелиниң Тывада салбыры Тываның бүгү чурттакчы чонун, чүгле бистиң республиканың эвес (удавас ийи томну орус дылга үндүрери база планнаттынып турар), өске-даа чонну номну парлаарынга эвээш-биче-даа болза үлүг-хуузун кадып дузалаар боор деп кыйгырып тур.

БИСТИҢ РЕКВИЗИТТЕРИВИС: Кызыл хоорай, СБС-АГРО АКБ-ниң Тыва девискээр салбыры, Башкылар ниитилелиниң агар саны 40703810893010000026 корр.сч. 30101810800000000710. БИК 049304710 (номну үндүреринге). Харылзажыр телефоннар: 3-06-34, 3-30-05. Дузаңар дээш баш бурунгаар өөрүп четтирдивис.

Петр МОРОЗОВ, Россияның Башкылар нииилелиниң Тывада салбырының даргазы.

СПОРТ: хостуг хүреш

АӉАА ЧЕМПИОННААР БОЛЗА...

Февраль айда Шагаан-Арыг хоорайга профтехучилищениң спорт залынга 1985–86 чылдарда төрүттүнген школачы оолдарның аразынга хостуг хүрешке зона маргылдаазы болуп эрткен.

Маргылдаа эгелээн. Кол судья ТР-ниң спортунуң болгаш күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы В. П. Күжүгет баштаан судья коллегиязы ажылдап, мөгелер деңзи аайы-биле ачырдачыр тутчуп кирипкен. Оларның хүрежин көрүп олурарга, черле шыырак белеткенгени илдең. Тренер башкылары черниң ыраанда, кыштың соогунда мындыг улуг маргылдааже кайын-на кошкак өөреникчилерин эккел чыдар ийик. Шаа барып оларның аразындан та кандыг мөгелер үнгей аан.

Баштайгы хүннерде шаңналдыг черлерже үнер мөгелер илереттинип келген. Эң ылаңгыя үшкү черже үнген мөгелер колдуунда тодараттына берген. Ийиги хүнде шылгарап келген шилиндектерниң тиилелге дээш демисели болган. Деңзи аайы-биле чүгле чемпионнарны адаарга мындыг: 24 кг– Эрес Бегзи (Кызыл кожуун), 26 кг– Алексей Анайбан (Хайыракан), 28 кг – Сылдыс Шагдыр-оол (Шагаан-Арыг), 30 кг – Буян Иргит (Кызыл кожуун), 32 кг – Шораан Санчай (Кызыл кожуун), 34 кг – Байдос Иргит (Кызыл кожуун), 36 кг – Олег Эникпен (Хайыракан), 38 кг – Сай-Хээ Кызыл-оол (Хайыракан), 40 кг – Айдың Шаңмак (Кызыл кожуун), 42 кг – Шолбан Кызыл-оол (Хайыракан), 45 кг – Чечен Тугаржап (Шагаан-Арыг), 48 кг –Роланд Тумат (Хайыракан), 51 кг – Саян Саая (Кызыл кожуун), 54 кг –Карим Данзырын (Чаа-Хөл), 57 кг – Кежик Допчун-оол (Кызыл кожуун). Кайын хөй чемпионнар үнгенин моон көрүп болурдур.

Деңзи аайы-биле 1–3 черлерни ээлээн мөгелерге Улуг-Хем кожууннуң өөредилге килдизиниң шаңналдарын тывыскылаан. Хайыраканның мөгелери Чингис Сүрүнмей тиилелгеже чүткүл, Коңгар Тумат чараш хүреш дээш тускай шаңналдарны алган.

Школачылар ортузунга мындыг зона маргылдаазының бир-ле дугаар эртип турары бо. Ону мынчаар шалыпкын, организастыг эрттиреринге оргкомитеттиң, спортчуларны удуртуп келген тренер башкыларның киирген үлүүн демдеглээри чугула.

Маргылдааның эрткениниң талазы-биле Чаа-Хөлде элээдилерниң спорт школазының тренери Херел Уйнук-оол мынчаар чугаалаар болду:

– Маргылдаа эки деңнелге эрти. Негелдезин шыңгы сагаан. Мен бодум 20 кижи эккелдим, чартыы хирезин хары четпес дээш киириштирбеди, ол шын-дыр. Оларны мен ам келир чылын ыяапла киириштирер мен. Маргылдааның киржикчилериниң белеткели, эң ылаңгыя Кызыл кожууннуң, Хайыраканның шыырак-тыр. Бис багай эвес кириштивис, 6 кижи шаңналдыг черже кирди. Оларның иштинден Карим Данзырын 54 кг-га чемпионнады. Маргылдааны организастааны эки, аъш-чем, удуур-чыдар чер-биле хандырды, республикага безин ындыг эвес болгулаар чүве. Шагаан-Арыг төп чер-дир, мындыг маргылдааны моон соңгаар доктаамал эрттирип, келир чылын база маңаа кылыр болза эки. Чүге дээрге чаңгыс черге эрттирерге, частырыгларын эдип ап, оон-даа эки болурунга дузалыг болур.

Бо маргылдааның тиилекчилери удавас, март 5–7 хүннеринде Кызыл хоорайга болур республика маргылдаазынга барып киржир. Аңаа чемпионнаар болза, март 24–25-те Абаканга болур зона маргылдаазынга киржир, аңаа тиилээр болза, чайын июль 4–6-да Брянск хоорайга Россия маргылдааларынга киржир эргени чаалап алыр.

Шоома ДАРЖАЙ.

ЧАЛАЛГАЛАРНЫ АЛГАННАР

Культураның танцы-самчыларының, спорттуң боксерларының чурту – Тес-Хем кожууннуң төвү Самагалдайга мурнуу зонага хамааржыр чеди кожууннуң 1985–86 чылда төрүттүнген элээди оолдар аразынга хостуг хүрешке шилилге маргылдаа үш хүн үргүлчүлээн.

Эрзин, Таңды кожууннарның болгаш Торгалыг (Өвүр) суурнуң аныяк мөгелери четкилеп келген. Тожу, Каа-Хем, Бии-Хемниң төлээлери келбейн барган. Бо маргылдаага 85 школачы киришкен. Маргылдааны эрттиреринге чылыг, чырыкты болгаш музыкалыг каасталганы (түңнел үезинде эвес-даа бол) таарымчалыг тургускан-дыр деп тренерлер болгаш судьялар демдеглээн.

Кожууннардан келген тренер-башкыларны болгаш школачыларны доктаамал изиг аъш-чем-биле хандырган хереглекчилер эвилелиниң столовая ажылдакчылары болгаш элээди уругларның спорт школаларының тренер-башкылары М. Б. Кушаа, М. Ч. Дажываа, М. Г. Ондар болгаш А. Б. Монгуш удуур, чыдар черни тып, бир демнинин көргүскеннер.

24-тен 57 кг чедир аңгы-аңгы деңзилерге Тес-Хем кожууннуң аныяк начыннарындан Меңги Дугур, Чингис Дажываа, Слава Човуу, Аяс Оюн, Арсен Аранчал, Эрзинден Начын Муна, Чойган Муна, Аяс Соян-оол, Мерген Кунаажап, Аяс Дирчин, Таңдыдан Дима Монгуш, Артыш Оюн, Өвүр Торгалыындан Ай-Чүрек Донгак, Ай-Чүрек Дүвендей олар тус-тузунда чемпионнаан.

ТР-ниң ыдыктыг Тугун маргылдааның тиилекчилери өөрүшкү-маңнай-биле дүжүрген болгаш бирги, ийиги черлерже үнген мөгелер март айда Кызыл хоорайга хүрежир шынзылга-чалалгаларны холга алган.

Моторк ТИРЧИН.

Бодал

ШЫНАП-ЛА, ЧУРУП АЛЫР ЭВЕС

Кызылдың башкыларын дыңнаарга, бо-ла ажыл соксадыышкыны деп дүвүрээн турар. Н. Эргептиң «Чуруп бээр эвес» деп чүүлүнде ол дугайында шын бижээн. Мөге чүве эвес, аңаа хорадап турган херээ чүү боор. Акша-шалыңны чүгле башкылар албайн турган эвес, бүгү бюджет организацияларының болгаш бүдүрүлгелер албайн турду. Ол дээш шупту ажыл соксадып туруп бээр бис бе?

Башкылар ажыл соксадып туруп бээрге, школада өөренип турар уругдарыгның өөредилгезиниң шынары кудулап, чогуур деңнелде эвес апаары чугаажок ышкажыл. Акша үнмейн турар дээш-ле, холу салдынчак ажылдап, шын сеткили-биле ажылдаарын кызытпайн турарлар эвээш эвес.

Ынчангаш мээң бодалым болза, ажыл соксадыышкынынче сонуургалды эмин эрттир салып турбайн, ажы-төлдүң өөредилгезиниң шынарынче улуг кичээнгей салыр болза эки. Башкыларга акшаны эвээш-биче-даа бол, шаа-биле берип турар-дыр. Чок акшаны кайын тывар деп, шынап-ла, чуруп алыр эвес.

Алла БЭЭЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Удуртукчу дугайында

«ДЕТКИМЧЕЗИН АП ЧОР МЕН»

Кижилер амыдыралдың белдиринге ужуражы бээр дижип чугаалажыр болгай бис, ындыг болур-даа чорду. Самагалдай – Тываның төөгүлүг черлериниң бирээзи, бүдүн Тываны чагырып чораан Амбын ноянның чурту болуп төөгүге арткан. Хөй чылдарда Тес-Хем кожуунга ажылдап, чурттап келген болгаш дыка хөй эш-өөр-биле таныжып, эл-хөл эдержип чордум. Самагалдайга турувуста, бистиң чурттап турган бичии кудумчувустуң адын Чолдак-Шумовых деп адаар турган, улуг Шумовых кудумчузунуң бир адыры-дыр ийин. Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадыржаан Шумов алышкылар Тес-Хем чурттуг улус чораан чүве-дир. Чолдак-Шумовых кудумчузунга колдуу-ла даргалар, эрге-дужаал эдилээн кижилер-ле чурттап турганындан «дворяннар уязы» деп-даа чамдык кижилер шоодуп чугаалаар турган.

Шынап-ла, бо кудумчуга Тываның янзы-бүрү булуңундан келген, кончуг аныяк кадрлар чурттап турдувус. Бир чылын бо кудумчунуң кезек оолдары 40 харладывыс, частан эгелээш күске чедир байырлап турган үевис-даа турган. Ол кымнарыл дээрге, бурят омактыг, аңныр-тывыш ажыл-агый чериниң директору С. Самаганов, орук чериниң даргазы турган С. Санаа, партия райкомунуң секретарьлары чораан С. Достай, С. Хертек. Ам ону сактыры солун-даа, бурят эживис чуртунче чана берген дээрден башка, рынок экономиказының берге чылдарында ажыл-агый аайы-биле эштерим улуг бүдүрүлгелерни, яамыны удуртуп, багай эвес ажылдап чорлар.

Чаңгыс чылдыг эжим Салчак-оол Саяновичиниң мойнунга аар чүък-ле таварышкан. Ооң ажыл-ижиниң дугайында чаңгыс эвес материалдарны бижип келдим. Бо рынок үезинде Тываның бүгү оруктарын арыглап, аштап, септеп, кылып деп чүвени бодап кээрге, дыка-ла берге. Ону холу-биле тудуп, кылып чораан кижи билир-ле боор. Борта бир мындыг чижекти киирип көрейн. Ноябрь 7-ниң дыштаныр хүнүнде «Тыва автоорук» эргелелиниң чаны-биле кылаштап эртип чыдырымда, Салчак-оол Саяновичиниң машиназы ажылдаар чериниң чанында турарга, «кызыл» байырлал таварыштыр эштиң холун тудуп каар дээш кире бээримге, С. Санаа ажылдаар столунуң артында телефон-биле чугаалажып олур. Эштиң холун тудуп, байыр чедиргеш, ажыл-ижин сонуургаарымга, мынчаар чугаалады:

– Ноябрь 5-тен эгелээш Саян кырынга чаъс холумактыг өл хар чагганындан аргыжылга бергедээн, Туранның, Казанцевонуң орукчулары дүн-хүн чок ажылдап турлар. Ийи хонук иштинде удувадым, ам чаа-ла оон ээп келдим, Абаза оруунда байдал база дыка берге, «Тыва автоорук» эргелелинге дүн-хүн чок дежурныйлаашкынны тургузуп, шупту ажылдакчыларны бут кырынга тургусканым бо-дур дээш уламчылады – Кол-ла аргыжып турар чаңгыс судалывыс Саян оруунга чаңгыс шак үзүктелиишкин болу бээрге-ле байдал нарыыдай бээр, бо орукту кыш, чай чок доктаамал хайгааралга тудары эргежок чугула дээр кижи болду. Ам бодап турарымга, бистиң чип турар чемивис, идик-хевивис, кыварчаар материалдар шупту-ла оон кээп турар чүве болганда, бо орукка харысалга улуг болур ужуру ында.

«Тыва автоорук» эргелели дээрге, республикада эң улуг бүдүрүлгелерниң бирээзи. Ооң структуразында 10 улуг орук-септелге-тудуг эргелелдери, 9 орук-септелге-тудуг участоктары, 3 орук тудуунуң эргелели, 1 көвүрүг тудуунуң эргелели хамааржыр, нийти ажылчыннарның саны 1500 хире кижи. Орукчуларның Тывада баспаан чери чок, Саян дагларындан эгелээш Эрзин, Тестиң ховуларында, Тожунуң тайгазында, Улуг-Хемниң ыйгылаажында кыш, чай чок ажылдап чорууурлар. Ында кандыг мергежилдиң кижилери чок дээр боор: бөдүүн орук ажылчынындан эгелээш, инженер-техниктиг ажылдакчыларга чедир–он ажыг янзы-бүрү мергежилдиң ажылчыннары чоннуң чоон оруун арыглап, аштап, кылып чорууурлар. Көөрге-ле автоорук, ону кылыры ындыг-ла белен эвес.

Салчак-оол Саянович Торгалыг ортумак школазын 1968 чылда дооскаш, улаштыр шериг албанын эрттиргеш, Омск хоорайга Сибирьниң орук-тудуг институдун 1976 чылда дооскаш, бо хүннерге чедир ол мергежилинде ажылдап чоруур. Бөдүүн орук ажылчынындан эгелээш, «Тыва автоорук» эргелелиниң начальнигинге чедир узун орукту эрткен. Кажан С. Санаа «Тыва автоорук» эргелелинге ажылдай бээрге, рынок экономиказының каржы хоойлузу олче дораан-на оон-моон халдап эгелээн. Теория кырында быжыг билиглиг, орук ажылынга арга-дуржулгазы улуг болгаш ол шыдаар шаа-биле тутчуп, бүгү арганы ажыглап тургаш, орукту чүгле ажаап тударынга эвес, кончуг берге черлерге чаа оруктарны ажыдып, көвүрүглерни кылып келген. Ооң дорт удуртулгазы-биле Мөңгүн-Тайгаже автоорук, Торгалыг хемни кежилдир көвүрүг кылдынган.

Салчак-оол Саяновичиниң бир онзагай талазы — кандыг-даа деңнелдиң удуртукчулары-биле чугаалажып билири. Ынчангаш ооң РФ-тиң Орук департаментизинде ат-алдары дыка улуг. Тодаргай чижекти борта киирип көрейн. Кажан Россия рынок экономиказынче шилчип кирип турда, бистиң республиканың Саян артынга турган дыка хөй өнчүзү Красноярск крайның, Хакасияның өнчүзү кылдыр халаска хуулуп чоруй барган болгай. «Тыва автоорук» эргелелиниң Танзыбейде, Казанцевода болгаш Абазада орук-септелге-тудуг эргелелдерин, Минусинскиде улуг баазазын бүгү өнчүзү-биле катай Красноярск край алыр дээрге, С.Санаа бодунуң туружун бадыткап, бо хүннерге чедир бербейн келген. Бир эвес ол орук албан черлерин бериптер болза, «Тыва автоорук» эргелелинге болгаш республикага дыка багай салдарлыг болурун ол баш удур билип, бодунуң саналын, бодалын РФ-тиң Орук департаментизинге чаңгыс эвес удаа кирип, бадыткап шыдаан.

Тываның үлетпүр бүдүрүлгелериниң аразында «Тыва автоорук» эргелели рынок экономиказынга дүүштүр ажылдап шыдаан бүдүрүлгелерниң бирээзи. Бо бүдүрүлгеге ажылчын олуттар кызырлыр хамаанчок, чылдан чылче кылып турар ажылы улам-на улгадып кел чыдар. 1997 чылда 61 млн. рубльдиң, 1998 чылда 74,8 млн. рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган болза, 1999 чылда 127 млн. рубльдиң ажылдарын кылыры көрдүнүп турар. 1999 чыл Тываның орукчуларынга улуг харысалганы дааңдырып турар, чүге дээрге Каа-Хемни кежилдир чаа көвүрүгнү октябрь айда ажыглалга киирер, Тожу-биле дорттап ажар орукту кыш, чай чок машина аргыжып турар кылдыр кылыры, Хандагайты—Торгалыг аразында кызыгаарны оя бээр автоорукту кылып доозары дээш, кылыр ажылдар-ла хөй. Чүгле Каа-Хемни кежилдир көвүрүгнү кылырынга 60 млн. рубль херек. Тываның оруунуң келир үеде перспективазының дугайында сонуургап айтырарымга ол мынчаар чугаалады:

— Орук дээрге — акша-дыр деп дорту-биле чугаалап болур мен. Бо берге үеде ону тып алыры ындыг амыр эвес. Чамдыкта Москваже сургакчылааш, бир ай чеде бээр таварылга турар. Тываның орук үндүрүүнден хөй акша кирбейн турар. Тываның иштики оруктарын республика бюджеди-биле кылыры көрдүнген. Мээң бир кол сорулгам Кызыл—Ак-Довурак— Абаза оруун федералдыг орукче киирер дугайында улуг ажылды чорудуп тур мен. Ол айтырыг чоорту шиитпирлеттине бээр боор. Чеди-Хөл — Ак-Тал— Хөлчүк—Торгалыг автооруун кылырын уламчылаар. Кунгуртугже автоорукту кылырын көрүп турар бис. РФ-тиң Орук департаментизиниң болгаш ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактың, чоннуң деткимчезин ап чор мен — диди.

Салчак-оол Саяновичини бурунгаар көрүштүг, дидим удуртукчу деп билир мен. Ооң сөглээн сөзү ажыл-херээ-биле дүгжүп чоруур. Кажан ТР-ниң Дээди Хуралының депутадының кандидадынга депшидип тургаш, торгалыгжыларга кызыгаарны оя бээр орукту кылып доозарын аазады, ол орук бо чылын ажыглалга кире бээр. Эрги-Барлыктың соңгукчулары Час-Адырда машина оруун үер үрээнинден, малчыннарның чайлаглаары бергедээнин диледи. Ол оруктар эрткен чылын кылдынган болду. Ол хамаанчок, ыраккы Кара-Хөлге чедип, чоннуң улусчу тудуу-биле кылган көвүрүглерни көрүп, ону септеп, чаартып кылырынга дузалажырын аазаан болгай.

С. С. Санаа бодунга болгаш кады ажылдап турар эштеринге бедик негелделиг. Кадрларны шын шилип, таарыштыр тургузуп билир. Каш чыл мурнунда А.Трофимов ажылдап турда, бо коллективке тыва кадрлар ховар-ла турган болдур ийин. Ам колдуунда тыва, орус кадрларны деңге тургузуп кел чыдыр. Улуг интернационалчы коллективти удуртуру ындыг-ла амыр эвес, бир-ле дугаарында, кижиниң бодундан бедик харысалганы, быжыг турушту негээр апаар.

Салчак-оол Саяновичиниң күш-ажылын ТР-ниң Чазаа бедии-биле үнелээн, ТР-ниң «Күш-ажылчы шылгарал» деп медалы-биле шаңнаан болгаш аңаа ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол чүгле ажылынга бердинген специалист болуруундан аңгыда, өг-бүлезинге үлегерлиг ада. Өөнүң ишти Галина Монгушовна-биле 4 ажы-төлдү кижизидип өстүрген. Оларның ийизи студент, ийизи школада өөренип турарлар.

Бежен арттың бедиин харап орар-даа болза, Салчак-оол Саянович ажылдаар үезиниң хып дээн назынында, тыва улустуң «тутканын салбас, көргенин утпас» дээни ышкаш чүнү-даа кылып эгелээнде бодамчалыг, хынамчалыг, эш-өөрү-биле сүмележир кижи. Кажан кылып кирипкенде, ол хая-даа көрбес, Мөңгүн-Тайгаже автоорукту кылып тургаш кандыг бергелерге таварышпаан дээр. «Тыва суг мелиорация» механизация эргелелиниң начальниги А. Смирнов «С. Санааның мөзү-шынары, шынап-ла, ол орукка көзүлген» дээр кижи. Чоннуң чоон оруун кылып, арат-чонга буянын чедирип чоруур эжимге юбилейниң таварыштыр аас-кежикти, буян-чолду, ажыл-ишчи чедиишкинни күзеп каайн.

Сергей ХЕРТЕК.

Көдээниң хөөннери

ЧОННУҢ ОМАА – МАЛДА

1990 чылдың өнчү-хөреңги хуваалдазы республиканың көдээ бараан бүдүрүкчүлеринге нарыыдаашкынны болдурган. Ооң кол чылдагааны – бот-медерелдиң, тускайлаң чоруктуң деңнелинде болбайн аан. Чүге дээрге үлүг ээлери мал азырап өстүрер хонаш-турлагларын, одар-белчиирин тодарадып тургуспаан. Көдээ инфраструктура ажыглаттынар, бараан боор арга-шинек чок арткан. Автопаркты, ооң цехтерин доп-дораан үениң негелделеринге дүүштүр боттуг ажылдадыры тургустунмайн барган. Ала-чайгаар, хостуг болуушкуннарның түңнелинде көдээ ажыл-агыйның техниказы, инфраструктуразы тоймаглаттынган.

Шаанда, ылаңгыя ТАР үезинде дег, бот-тускайлаң амыдыралга чаңчыкпаан өг-бүлелер чүгле мал-маганын эвес, харын-даа ажылдаар черлерин, күш-ажыл кылыр арга-шинээн ышкынган. Таптыг санап, сайгарар болза, көдээ бүдүрүкчүлерниң каража-чидириглери кожавыс Моол Арат Республикадан-даа улуг. Кызыгаар кожа аймактарның малының кажаа-хораазы колдуу-ла сери янзылыг ийик. Малды ажык черде тургузуп турар. Ында тус черниң байдалдарынга таарыжыр уксаа соокка шыдамык. Тыва кижи бежен чыл бурунгаар кыш ажып шыдавас хөй, өшкүнү, арган-дорган молдурга-казыраны чай оъдунга эки семирткеш, күрүне үндүрүүнге чарыптар чораан.

Ам ындыг чүве кайда боор. Кижи-даа, мал-даа беленинге ижиккен. Малга өдек-турлаг кылып четтикпейн, амгы үениң тыва өг-бүлелери сүткүр, эъткир уксаалыг инектерин соккаш, коң эъдин буу-хаа садыглап каапкан. Оон тып алганы акша суг дег ага берген. Хонаш-турлаглар эдерер чаңчыл чокта мал бажын дагын өстүрери кайын болдунар ийик.

Бот-үнези чиик продукция бүдүрерингe малчын өг-бүлелер күш-шыдалын мөөннээр чораан. Мөзү-шынары шала хирелиглерни орукка эдертпес, "эдерткен ыдым, дергилээн хойтпаам" дээр бе дигилээр. Шилилге ол хире күштүг, кыштын чыккылама соогу, чайның халыын изиг дег.

Чер, мал ажыл-агыйының шимчевес хөреңгизи — кол фондузу көдээ ажыл-агыйның 70 хуузу. А мал бажы 30 хуу. Хуужудулга үезинде малдың бүгү чүзүнүнүң барык шуптузун үлүг ээлери хуваалда езугаар үлешкилээн. Чаа эргилде, өнчү-хөреңгиниң хөй янзылыы эки, ажыктыг талалыг болбайн аан. Аңаа кажан-бир шагда черле келир турган бис. Россияның өске девискээрлерин ол-ла олчаан өттүнгени республиканың малын өстүреринге улуг шаптыкты каткан.

Агаар-бойдузу дөмей-даа чурт бистен онза ылгалдыг. Кожа моол аймактарның өнчү-хөреңги хуваалдазы безин республикавыстан шуут өске. "Кур болгаш куруккан черлерниң" кампаниязы ук аймактарны таварып эртпээн. Мал-маган чаагайжыдыр туттунган чылыг кажаа-хоражаже киир сүрдүрбээн. Кижи-даа, мал-даа социалистиг системаның долу хандырылгазынга таварышпаан. Ынчангаш кызыгаарлашкак аймактарывыска өнчү-хөреңги үлүүнүң хуваалдазы даржылга чокка эрткен. Сайгарылга, кооперативтиг харылзаалар дамчыштыр, керээ-дугуржулгалар-биле ажылдаар аграр үлетпүр, ылаңгыя болбаазырадылга бүдүрүлгелери ында бар эвес. Ынчангаш өг-бүлелер мал бажын, одар-белчиирлерни тус-тус аайы-биле үлешкен. МАР-да көдээ экономиктиг чаартылга, өнчү-хөреңгиниң аңгы-аңгы хевирлери республикавыстың, кожууннарывыстың байдалдарынга безин чоокшулавас-тыр.

Бис күрүне азыралынга, доктаамал сагыш салыышкынынга бот-тускайлаң чоруувус чидирдивис. Республиканың төп-даа, кыдыг-даа кожууннарының сүт-бараан фермаларын эргий кезип шаг болдум. Турлаг бүрүзү амыдырал хандырылга четкизи-биле бүргеткен турду. Электри шугуму, солун, сеткүүл чедирилгези, уруглар садиги, үлегерлиг инек кажаалары, мал чемгерер комплекс... Хөөрем эвес, ферма бүрүзү — биче суурржугаш.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызы, кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдери, улуг болгаш биче көдээ бүдүрүлгелерниң каттыжыышкыннары, совхозтар, колхозтар, кооперативтер Россияда көдээ девискээрлерниң "майыындан" туттунмушаан. Ук чаңчыл ам-даа уламчылаар болгай аан. Ону бадыткаар чүүлдер базым санында: экономиктиг чаңгыс девискээр, нийти акша-хөреңги, чаңгыс аай бюджет, пенсия-пособие...

Час келиринге чедир санныг хонук арткан. Тараа, ногаа, картофель үрезининиң курлавыры чедишпес. Ынчангаш база катап ээлчеглиг дилениишкинче көдээ бараан бүдүрүкчүлери аъттанып эгелээн. Алтай, Красноярск крайларның тараа үрезинин садып-долуп алырынга хереглээр акша республикада эвээш. Чээлиниң мурнундагы арга-хевирлери эртпес апарган. Көдээ барааннар бүдүрүкчүлериниң ээлери мал продукциязы, ылаңгыя коң эът-биле тараа үрезини орнап алырының шинээ оранчок кызырылган. Республикада мал бажының бүгү чүзүнү кажангызындан-даа кудулап баткан.

Мал бажының бүгү чүзүнүнүң шимчээшкининиң нийти сан-чурагайлары Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызында бар чорду. Сайыттың экономика болгаш саң-хөө талазы-биле бирги оралакчызы Эрес-оол Меңниг-оолдуң папказындан алгаш, ону көрдүм. Бо удаада 1990 биле 1997 чылдарның чамдык көргүзүглерин деңнекседим.

1990 чылда саар инек бажы 34145 турган. 1997 чылда 14906 апарган. Немежир туржук, харын-даа чүгле алды-чеди чыл иштинде саар инек 9235 чедир кызырылган. Шээр мал бажы 981104 турган болза, 1997 чылда 311282 болган, кызырылганы — 569759. Чылгы мал бажы чоорту ховартаан. 1990 чылда 29 муң чоокшулап орган болза, 1997 чылдың чизези-биле алырга, 13400 болган. Үндезин Хоойлувуста сүлдетук кылдыр кирген хайыралыг аъдывыс "кызыл дептерже" кирер четкен. Аът чок болза, малдың өске бүгү чүзүнүн, мээң билип турарым-биле алырга, бот-догуннаан Тывага дагын өстүрери дыка берге.

Канчаарга-даа, тыва чоннуң омаа — малда, хонаш-турлагларда. Ол дээрге ада-өгбелеривистиң арттырып берген езу-чаңчылы, ыдыкшыл байлаа-дыр. Чаа-Хөл чурттуг ус-бызаңчы Көк-Баштыг ирей (Санаа Түлүш) шаанда элээди назылыг бистерге мынча дээнин сактып ор мен:

— Чылгы чокта малдың өске чүзүнү чутка таваржыр чүве. Ооң казып оъттаан черин инек эдерер, ооң соондан өшкү-хой оъттап чоруп орар. Инек биле хойнуң ишти улуг-ла, бүдүн хүн дургузунда шимченип чорааш, улуг-хырнын арай деп долдуруп алыр.

Бистер, чут көрбээн элээдилер, ынчан бүзүревес турдувус. Херек кырында алырга, мал-маган өстүрериниң шын технологиязының дугайын көк баштыг хоочун ирей биске сонуургадып турган болган. Эрткен амыдыралдың багай талазының бир барымдаазы кылдыр ону хүлээп ап чор мен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы, Чазаа көдээ ажыл-агыйның чамдык айтырыгларын көдүрүп келди. Ол чорук черле таарымчалыг. Дээди Хуралга ээлчеглиг дыңнаашкын бо чылдың январь төнчүзүнде эрти. Чазак Баштыңының оралакчызы Владимир Хемер-оолдуң, Дээди Хуралдың Аграр реформа болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле комитеттиң даргазы Самойлов Монгуштуң, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыдының экономика болгаш саң-хөө талазы-биле бирги оралакчызы Эрес-оол Меңниг-оолдуң аңаа кылган илеткелдери-биле таныштым. Хуралга киришкеннерниң чамдыктары-биле харылзаштым.

Аъш-чем курлавырын улам арбыдадыр талазы-биле санал-оналдар, арга-сүмелер ажыктыг болбайн аан. Айтырыглар-харыылар эң солун чорду. Кымның кандыг айтырыгны кайы хире билип турары хөлчок көскүлең аан. Чамдык тайылбыр билдинип-даа, билдинмейн-даа тургансыг. Ынчанмайн канчаар, көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң сайгарлыышкыны чамдыкта бүдүмче чок болу бээри хөй-хөй чылдагааннарлыг. Мал, чер ажылы нарын талаларлыг, амгы үеде малчын, тараачын кижилер колдуунда ойнаттырып турар. Чүге дээрге көдээ чиг этти болбаазыраткаш, сайгартынгыр продукция бүдүрүп турар бүдүрүлге республика, кожууннар төптеринде бар-даа болза, ажыын, күчүзүн берип чадап турар.

Парламент дыңнадыгларының документилериниң шуптузу-биле таныжар, ону өөренип көөр арга менээ бо удаада болдунмады. "Саналдар, немелде арга-сүмелер" амдызында долузу-биле парлаттынмаан диди. Даргаларның илеткелдери дээрге четче эвес барымдаалар, долу эвес ажылдар боор болгай. Отчеттарның бир кезиин шүгүмчүлел, бот-шүгүмчүлел-биле кылдынмаанын кижи эскерер. Соңгудуп, томуйладып алган "дүжүметтерниң" чамдык талаларда оваарымчалы, хынамчалы сүргей болур. Ол дээрге хөлчок илдең.

Эрткен он чылдың дургузунда аграр үлетпүрнүң бир каш удуртукчулары даштыкы чурттар, РФ-тиң девискээрлерин эргип шаг болган. Ынчалза-даа тус черниң байдалдарынга таарыштыр ажыглаттынган, чонну хепкерип, чемгере берген аграр технологияларның чырыттынмайн турары харааданчыг. "Революцияның чалбыыжы" совхозта харын бар дээр чоржук. Италияда коң эътти бир ай ажыр үрелиишкин чокка шыгжаар тускай сава-хаптың барын дыңнаан мен. Ону эът аймааның продуктулары-биле орнап ап болур.

Канадада тараа ажаар комбайннарның эттии, ажыглаттыңгыры "Жигули" чиик автомашина дег деп, "Сельская жизнь" солундан эрткен чылын номчудум. Россияның эргижирээн технологияларының орнунга, сайзырангай чурттарның көдээ техниказын садып алырының хемчеглерин алыры кымга күзенчиг эвес боор. Байый берген сайгарлыкчыларның маңаа дузазы улуг болбайн аан.

Аранчор ОКСУР.

Хомудал

КЫЛЫПТАР БОЛЗА...

Хову-Аксы, Сайлыг суурларның чурттакчылары теледамчыдылганың ийи дугаар программазын шуут көрбейн турар.

Улустан дыңнаарга, даг кырында тургузуп каан антенна багай ажылдап турар дээр чүве-дир. Теледамчыдылганың ийи дугаар программазының антенназын септеп кылыптар болза, ында чурттап турар чоннуң сагыш-сеткили өөрүүр ийик.

"Тыва дамчыдылганы көрбеске, дыка-ла берге чүве-дир, бир-ле өске чуртта чурттап турар ышкаш сагындырар. Дамчыдылга чокта бир-ле чүве четпес, артында чем чивээн ышкаш апаар аан. Тываны дыңнавайн, дыка хөйнү чидирип, амыдыралдан хожудап каап тур бис» – деп, улуг өгбевис Белек-оол Байыр хомудап чугаалаар чорду.

Кызылдың теледамчыдылга төвүнде ол антеннаны септептер тускай эртемниг кижилер бар. Чүгле акша-төгериктиң чок болуп турарының ужуруундан, антеннаны эде кылырының аргазы тывылбайн турар. Ындыг турбуже, кандыг-даа үеде кады ажылдаар арга бар. Кожуун чагыргазы Кызылдың теледамчыдылга төвү-биле кады ажылдап тургаш, акша-төгерик чок-даа болза, ажылдың төлевирин көдээ ажыл-агый продуктулары: сүт, картошка, эът-биле санажып тургаш, Хову-Аксы, Сайлыг суурларга ийи дугаар программаның антенназын септеп кылдырыптар арга бар.

Шынап-ла, ийи дугаар программаны көрүп, дыңнаар апарза, чоннуң сагыш-сеткилинге өөрүнчүг болур ийик.

Анатолий ТОРЛУК.
Өлеңес суур.

"АЛБАН ОРУУ АК" ДИЖИР

1992 чыл бистиң Тываның политиктиг амыдыралынга төөгүлүг чыл боол артар. Ол чылдың март 15-те Тываның бүгү соңгукчулары бир-ле дугаарында президент соңгулдаларынга киришкеш, Тываның төлептиг оолдарының бирээзи Ш. Д. Ооржакты Тыва күрүнениң дээди дужаалдыг кижизи — Президентизи кылдыр соңгуп алганнар.

Дүжүлгезинге саадап олурупкаш, ол кыска үениң дургузунда Чазак кежигүннерин четчелээш, улаштыр бүгү кожууннарның, хоорайларның чагырга даргаларын бодунуң чарлыы-биле шилилгени кылгаш, томуйлагылаан. А кожууннарның чагырга даргалары боттарының ээлчээнде сумуларның чагырыкчыларын доктаалдар үндүргеш, тус-тузунда томуйлаан.

Чагырыкчыга томуйлатканым

Ынчан мен түр үеде ажыл чок арткаш, «Чыраа-Бажы» совхозка кукуруза болгаш кызыл-тас тарыыр Кызыл-Тей, Чаңгыс-Чодураа, Бедик-Шат чанында шөлдерни суггарып ажылдап турганым ол. Бир-ле катап Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы М. Б. Донгак мени Чадааназе келдирген болду. Дарганың ажылдаар өрээлинге кончуг эрте кире бээримге, амы-хууда-даа, ажыл-агыйның-даа байдалын ижин-кара чок чугаалааш, чүге келдиртиенинин дугайында дыңнатты. «Амгы бо үеде сумуларда кадрлар шилиир ажыл чоруп турар. Силерни суму чагыргазынга ажылдадыр дээш келдирткен мындыг чүве бо».

Чаа байдалда чоп ажылдап болбас боор деп бодааш, чөпшээрежипкен мен.

1992 чылдың июнь айның 18-те кожуун чагыргазының даргазы М. Б. Донгак мени суму конторазынга чедип кээр кылдыр дыңнаткан болду. Чеде бээримге, Чыраа-Бажы көдээ Совединиң депутаттары сессия эрттирип турлар. Орта база кириштим. Сессия ажылын доозуптарга, кожуун даргазы сөс ап, чүве чугаалааш, мени хөй чурттакчылыг улуг суму Чыраа-Бажының чагырыкчызынга томуйлап кагды.

1993 чылдың октябрь 22-де «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» ТР-ниң Хоойлузу үнүп келген. Бо хоойлу езугаар тус чер чагыргазының даргазы бодунуң бүрүн эргелерин чааскаан удуртурунуң принцивинге боттандырып чорудар дээн. Бо хоойлу үнериниң мурнунда-ла чааскаан удуртуп баштаар принципти ажыглап турганым шын чүве. Суму девискээринге ынчан даргалар-ла эндерик: суму даргазы, ооң секретары, совхоз директору, садыг даргазы дээш-ле баар. Ооң кадында чагырыкчы деп мен база немешкен. Чамдык даргаларым мени арай аартыктаксап, «чагырыкчы» деп чүү мындыг дарга тыптып келди, кижиден айтырбас, негевес чүвези-ле чок деп бужурганып турдулар. Ажыл дээнде ам канчаар, чамдыктары-биле изиг-изиг тутчуп-даа турдум-на. Оларның оозу, бир талазында чөп, кажан партия турар өйде ындыг даргаларны кыңчыктырар эвес, а сөөлзүредир советтер турган-даа болза, оларның ажылы алачайгаарлаашкынның агымынче кирип, суларап калган турбадыве. Ынчангаш чамдык даргалар кара туразында аажылап турганы билдингир. Чамдык эмин эрткен, чон үнү дыңнавас, чондан хоорук, кара туразында аажылап турган даргаларны бодумнуң эргемни ажыглап, ажылындан хостаан-даа мен. Чон мени деткээн.

Ынчан чагырыкчыга томуйлаткаш, кара чааскаан ажылдап турдум. Тускай өрээлим безин чок, көдээ Советтиң бир конторазының өрээлинге кыстынып, холда туткан сүлделиг таңма-даа чок мен. Документилерге көдээ Советтиң таңмазын базып, машина-техника чок чадаг кылаштап турдум. «Албан оруу ак» дээр чүве, ынчангаш човаг-шылаам-даа бодавайн ажылдап турдум.

Ажылымны шуудадып чорударынга чүү деткимче болганыл? ТР-ниң Чазааның социал-экономиктиг база корум-чурум реформаларын ханыладырының болгаш янзы-бүрү амыдыралчы айтырыглар сайгарып чугаалашкан хуралдарынга киржип турганым база Президент Ш.Д. Ооржактың санал-чугаалары улуг идигни берген. Оон аңгыда Сибирьниң Эртемнер төвүнүң эртемденнериниң Кызылга организастап эрттиргени семинар-өөредилгези, хоойлу-дүрүм ажылдакчыларындан ап турганым тайылбырлар, чонумнуң, хоочуннарның меңээ берген чагыг-сүмелери ажылымга кол программа болган.

Ол чылдарда сумуга арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар, садыг-саарылга чаа-ла эгелеп турган. Мээң ол ажылдап турар үемде суурувустуң ийи узун кудумчузу асфальтылаттынган, улуг делгем спорт ордузу ажыглалга кирген. Бо ажылдарга совхоз директору Ш. О. Куулар, тудуг даргазы Н. О. Кара-Сал болгаш тудугжулар улуг үлүг-хуузун киирген.

Чагырыкчылап эгелээнимден бээр он ай эрткенде, Чыраа-Бажы көдээ Совединиң сессиязынга отчедумну бердим. Аңаа депутаттарның болгаш чамдык активтерниң, удуртукчуларның олурушпаанынга дыка-ла хомудаан мен. Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Т. Ш. Сарыглар, саң-хөө килдизиниң даргазы В. С. Монгуш, көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному К. М-Б. Сегленмей олар киржип, ажылымга эки үнелелди бергеннер, а көдээ Советтиң ажылы кошкак деп шүгүмчүлелге ынчан таварышкан чүве.

Рынокче шилчилгениң эге баштайгы чылдары мурнунда чылдарда төпчүткен халас хандырылгага чаңчыгып, азырадыкчы чорукка өөренип калган кижилерге дыка берге турган. Чамдык кадык-шыырак, өг-бүлезинде ындыг-ла кончуг хөй кижи чок аныяктар бажың-балгадын безин өске улустарга чугайладып, орун-дөжекти оларга интернаттан салып берип турганы чажыт эвес-ле болгай. Азырадыкчы, хөлүн эрттир чарбыттынар чорукка черле удур чорааным шын.

Дүжүлгемни хүлээткеним

1993 чылдың декабрь 1— Тыва Республиканың бүгү кожууннарынга, хоорай-ларынга болгаш сумуларынга тус чер чагыргаларын бүгү соңгукчуларның чажыт бадылаашкыны-биле бир дугаар соңгааның чылы боол төөгүге артар.

Чагырыкчы албан-дужаалымның ширээзинден халажып, дүжүлгемни хүлээткеним солун болуушкун боол арткан. Ол соңгулдаларның түңнели-биле элээн каш кандидаттарның аразындан мээң оглум Н. О. Кара-Сал соңгукчуларның хөй бадылаашкынын алгаш, Чыраа-Бажы сумузунуң чагырыкчызынга соңгуткан. Адазының орнунга оглу чурт-суму баштап, төре херээ тудары дээрге ховар таварылга-дыр. Чаа чагырыкчыны дүжүлгезинге олуртуп, оваадай кедирип, ажыл-албанны хүлээдириниң байырлыг езулалы 1993 чылдың декабрь 29-та суурнуң клувунга бүгү чоннуң киржилгези-биле онзагай бедик уткашынарлыг байдалга болуп эрткен. Оглумну дүжүлгезинге олуртуп турда, таңманы чон мурнунга аңаа хүлээдип тургаш, караам чажы бүлдеңейнип, ыглаар часкаш, арай деп туттундум. Өөрээнде ыглаар деп чүве ол ыйнаан. Шыны херек, мактап, бактап канчаар, Чыраа-Бажы суму чагыргазының ажылы эки чоруп турар. Чунар-бажың доктаамал ажылдап турар, эмнелге, школа, клуб, спорт ордузу база.

Чагырга даргаларының ажылы дыка берге, үргүлчү чоннуң шүгүмчүлелин, чеме-халазын дыңнап, чон-биле дөмей амыдырап-чурттаар. Чамдык чаа соңгуткан аныяк чагырыкчыларны дыңнаарга, акша-шалыңын эвээшсинип, холу салдынчак, тура-сорук чок ажылдап турар боор-дур.

Беш кыстарым аразында чаңгыс оглум ам база катап ийиги хуусаада Чыраа-Бажы суму чагыргазында соңгутканынга өөрүп, төрээн оглумга, төрел чонумга чоргаарланып чор мен. Чоннуң амыдыралын экижидер дээш улам тура-соруктуг ажылдаарын аңаа күзээр-дир мен.

Оолак КАРА-САЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

БАРТААЗЫННЫГ ТООЖУ

(Уланчызы. Эгези № 1—6, 9—14 "Шында").

"Ол аразында мен, мен... Көвүрүг адаанче... Чиигеп алыр аан, шеф. Ха-ха!"— "Ындыг-дыр, доктаар-дыр. — Оон ыңай хөжүлээш эр үн кедергей шыңгыы уламчылаан. —Зажигалкаңар кайыңарам, агай. Силер чүге-ле үргүлчү таакпылаар, ооңар-биле ойнаар, үзүк-соксаал чок чугааланыр апардыңар?" — "Эзеңгим баа хөлүн эрттир дыңзып чор, шеф, ынчангаш дашкаар үнүксээш. А зажигалка дээрге силерде база бар-ла болгай." — "Мээңииниң кывар-чаар материалы төнген-дир." — "Ам чаа бар болчук." — "Төнген-дир, дээрги агай. Зажигалкаң бээр эккел дидир мен!"

—Ам ат болду!—деп, Илбек өөрүнге дүвүреп чугаалаан. —Харылзаавыс үстүрү ол-дур. Газ-газ! Тулдур-тулдур!

Шагдааларның «Волгазы» сыңайны-ла берген.

Бир эр үн рациядан чер дүвүнде дег дыңналган: "Сөөлгү ийи дугуй өжүк-түр". — "Канчап ындыг боор чүвел?"— деп, баштайгы көргүрээш үн ыттаан. — "Машинаңың соо-биле демги кызыжак эрти."— "Ынчаарга ооң үүлгедип каапканы ол-дур".— "Кончуг эшпи кайда барды?" — "Көвүрүг адаанче халаан чүве, ында шааладып олур ыйнаан". — "Херээжокту кыйгыр!" — "Чок-тур, чок-тур! Аа, дуу ол көзүлдү, көвүрүг адаанда...".

Шагдаа машиназының соонда эр барык-ла алгырган:

—Боо даажы, боо даажы! Бир, ийи, үш...

Илбек база алгырган:

— Дүрген, дүрген!

Эфирде хөжүлээш үн майтталган: "Бо зажигалкада бичии датчик эптеп каан чүве-дир. Билдингир-дир, бистиң маршрудувусту дамчыдып берип чораан эшпи-дир. Дүрген олуруңар! Иштики насозун кожувут! Албыстыг херээжок улуг ийгузун ынаар удуур ыйнаан". — "Зажигалканы, чок-чок, датчикти чажырар!" — "Чок, ону чажырган херээ чок, узуткааш, чидир октаптар мен"— деп, база-ла көргүрээш үн хөжүлээн соонда, асфальтыга-ла боор, тепсээн бут даажы чык дээн, оон эфир шимээн чок барган.

— Ол-дур — деп, Илбек үнү чидип чугаалаан. — Ам харылзаа чок бис. Тулдур бас!

Шагдаа машиназы бир бедик көвүрүг чанынга тура душкен. Үжелээ дүже халышканнар.

— Борта доктааганнар болбайн аан— деп, чолаачы шагдаа чугааланган. — Билир мен, моон ыңай көвүрүг чок. Ам чүгле Саян сиртинде көшке камгалалы бар.

— Эки көрүңер!—деп, Илбек дужааган.

Үш кижи көвүрүгнү долгандыр маңнажып, ол-бо харанып, далаш-биле халчып-ла турганнар.

Ынчан марттың эгези турган. Иштик черлерде каъттар мээзи карандылап, даштар бажы ашты бергилээн, ынчалза-даа арга чарыктарда хар канчанмаан-даа. Ынчап кээрге, Саян кырының хөртүү бичии-даа шимчеш дивээн. Кыш олчаан. Саян тайгазының харының кылыны кандыг ийик, чон билир-ле болгай. Бир метр ажыг болур, чадаг кижи ынаар чеңгиир арга чок.

Машина соонга чораан шагдаа алгыра берген:

— Доо, көвүрүг адаанда кижи чыдыр!

Үжелээ ылавылап көрген— шынап-ла, кижи. Кылын харже хөмдүне берген болгаш, орта көзүлбес.

Ынаар бат деп, чолаачы шагдааже Илбек имнээн. Оозу ол дораан-на кадыр чалды куду баткан эриг исче шурай берген. Ийи кижи көвүрүг кырында четтикпейн манаан турганнар. Чолаачы ужа-тура чуңгулап, халып чорааш, чыткан кижиге чеде берген. Барып тыртарга, ол боду-ла ковайып олурган: дөтпегер чолдак тоннуг, селбегер бөрттүг, тар чүвүрлүг, кидис идиктиг херээжен кижи болган. Чолаачы оң холунга пистоледин тудуп алгаш, солагайлап ол кижиге дузалажып, көвүрүгже калгыдып үнүпкен. Херээжен кижи аскап, арай деп шимчеп чораан. Ынчалза-даа көвүрүг кырынга мүн-не үнүп келгеннер.

Көвүрүг кырында шагдаа автомадын херээжен кижиже анныл алган турган. Херээжен кижини сөлеп үндүрүп келген шагдаа—пистоледин.

Илбек оң холунуң адыжын бөргүнге ёзулаан хевирлиг туткаш, ол херээженден чымчак үн-биле айтырган:

—Эш капитан, буруулуг болдувус, шаавыс-ла ол болду. Балыглаптылар бе?

Аныяк херээжен, херээжен-даа эвес, аныяк кыс, арай аскавышаан, холун чаңгаан:

—Хей чүве, ажырбас...

Ийи шагдаа кайгай берген. Бирээзи «макаровун» карманынче дегийт-ле супкан, өскези «калашниковунуң» аксын бадырыпкан.

Дөтпегер тоннуг херээжен далаштыг ыттаан:

—Операцияны уламчылаңар!

Дораан-на машина иштинче кире халышканнар — сүрдүрген «Волга» ырай бээр. Сүрген «Волга» сыр кара маң-биле халып орда, трактор ындында «газикче» рация-биле дамчыдыпканнар: «К-700»-тү амдызында каатар (адаа аар чүве, ол кай-даа барбас), ооң адаанга келгеш, сүрдүрген машинаның оруун дуй туруптар.

Сүрген "Волга" куштадып-ла орган, сүрдүрген "Волга" бир ээтпекке көзүлген.

—Саянның дөжүнге кырган "кадайның" чилчии үстүп чоруур-дур—деп, Илбек сеткили ханып чугаалаан.

Чылыг-ла машина иштинге изиг кофеден капитан кыстың буттары чылыгып, дурт-сыны хөдүрлүп, чугаазы үнүп чораан:

—Чаңгыс-ла мону кичээвээн-дир мен, угаанымга кирбээн — дугуйларын чоруп ора-ла үрдүрүп ап чоруур иштики насосту, кажар азаларны.

Ийи "Волганың" аразы кызырлып орган. Боо тавы апарган.

—Дугуйларынче бериптейн бе?—деп, "калашниковтуг" шагдаа кезенип келген.

—Далашпа—деп, Илбек хораан. —Ам удавас боттары-ла хептели бээрлер.

Кадыр ийде дөште орукка сүрдүрген "Волгага" чоокшулап келгеннер. Ол өйде мурнунда шагдааларның «газиги» кудургай куду ээр черден, чемнээн балык дег, бо ушта халып келген. Ол хеп-хенертен ээй соккаш, орукту доора тура душкен.

Ындыг сөңнү манаваан боор, сүрдүрген "Волга" ону хөме таварыыр часкаш, ишкээр талазы-биле былдап эртип чыда, чолаачызының эки башкарып шыдавааныңдан орук ийинде кюветче кедирли берген. Харлыг дүвүнден кезек када чүү-даа көзүлбээн. База-ла Саянның кылын хөртүү эвес болза, ол хем дүвүнге, бети дээрге, дөрт дугую дээр шаар чыдар ийик. Ол оң талакы быктында өөзди берген, солагай талакы ийи дугую агаарда астына берген.

Шагдаалар хар-дүвү арлы бергенде көөрге, ам кырында барган эжиктерден азы соңгу шилди буза шапкаш үнгеннер боор, кудургайны куду ийи кижи курлак чыгы кылын харны ужа-тура чара чүткүп бар чорааннар. Бүгү чүве бедик орукта улуска, телевизор экранында ышкаш, көстүп турган.

Бир шагдаа лейтенант ыткыр рупор-биле дескеннерге сагындырган:

—Дескен ажыыңар чок!

Олар тура душпээннер, шыдаар шаа-биле бар-ла чытканнар. Херек ынчап баарга, Илбектиң дужаалы-биле «калашниковтуг» шагдаа дескеннерниң бажын доза автомады-биле тарбыдадыпкан. Кара-кара шивилерниң адаккы будуктары сынып чаштагылай бергилээн.

Аңаа харыы кылдыр дескеннерниң бирээзи чолдак автомат ушта соп келген. Оларга шимчевес кара болуп туруп бээр эвес, аңаа харыы кылдыр бир шагдаа снайпер винтовкада барган. Адаанда кижи шыгаап четтикпейн чыдырда-ла, ооң боозу чык-ла дээн, чолдак автомат хар кырынче чаштай берген.

Ам база үстүнден сагындырганнар:

—Удурланган херээңер чок! Бооларыңар октарын уштуңар! Дүжүп бериңер! Бээр үнгүлеңер!

Улай-улай болган чазыг чок даштаашкыннардан минии бергеннер ышкаш, дескен ийи кижи холдарын көдүрүп алгаш, дөштү өрү шагжок калгып үнүп келген.

Келген оңар, адыг-мажаалай дег, метпегер, көргүрээн, хөжүлээш үннүг кижи чарбыттынып эгелээн:

—Актыг кижилерни сүрүп, бисче боолап турганыңар дээш, кеземче херээнге онаажыр силер.

Илбек оожум харыылаан:

—Дириг кижиже ок-боо анныл турган дээш, харын боттарыңар хоойлу-дүрүм мурнунга харыы тудар апаар силер.

—А бистер кымга кыжанган бис?

—Меңээ — дээш, машина артындан капитан кыс үнүп келген.

Хөжүлээш кижи кайгай берген:

—Кайы, силер мында силер бе, агай?

—Ийе, бис база мында бис, "шеф". Милицияның капитаны Шивитпаа дээр.

—Силер чиде бээриңерге, медээ кылдыр агаарже боолап турган бис—деп, көргүрээш кижи уламчылаан. — Бир эвес силерже боолаан болзувусса, мында чүге дириг тур силер ынчаш? Силерниң машинага келбейн барганыңарны бис харылавас бис. Актыг бис.

—Актыг, актыг эвезиңерни ам көргүзүп бээр бис, директорнуң дээрги оралакчызы. Азы силерни босстуң дээрги оралакчызы дээр чүве бе? Чок, мен озалдаваан мен. поезд ам-даа Саян ашпаан, удавас доктаадыптар бис — дээш, Илбек шагдааларже айыткан. —Тудар!

Ийи кижиниң билектеринге шагдаалар саактар кедиргилепкеннер.

Ол душта частыышкын дыңне дээн. Элээн ыракта орук ийинде өөзди берген чыткан "Волга" агаарже чаштай берген. Чаяан боол, кым-даа качыгдаваан.

Илбек өөрүнче көргеш чугаалаан:

—Чоорту частыр мина салып каан аа? Биске адрестээннери ол-дур.

—Чугаа чок — деп, өөрү чөпшээрешкеннер.

—Ындыг бе? — дээш, Илбек көргүрээш кижиже база көрген.

Директор оралакчызы серт-таа дивээн:

—Мина бе азы шулбус бе, байысаакчылар болган херээңер чүл, боттарыңар барып истептиңер. Ындыг чүве дээнде амырай-ла бээр болгай силер.

—Далашпаңар, дээргилер, кым кымыл дээрзин удавас көргүзүп бээр болган-дыр бис — дээш, Илбек караа-биле имней каапкан.

Шагдаалар туттурганнарны тускай дериттинген "газиктиң" соонда эжинче киир иткилепкеннер. Ооң эжинге боо-чепсектиг ийи шагдаа дүй олурупкан.

(Уланчылыг).

БОЛУУШКУННАР

Спорт

МЯЧИЛИГ ХОККЕЙ. ТР федерациязының мини-кубок маргылдаазы-биле Тываның хоккейжилери спортчу сезонну доосткан. Бай-Тайга кожууннуң хоккей командазы кубоктуң ээлери болуп, аал-оранынче өөрүшкү-маңнайлыг ээп чанган. Ийиги, үшкү черлерни «Динамо», Чөөн-Хемчиктиң командалары ээлээн.

БОКС. Эрткен дыштаныр хүннерде Тыва Республиканың чемпионады доозулган. Спорткомплекске үш хүн үргүлчүлээн адаан-мөөрейни хөй чон сонуургап көрген. Тус-тус деңзи аайы-биле дараазында ады кирген боксерлар бирги черни ап, тиилекчилерниң санынга кирип, чемпионнаан. Эрес Сырат (Тес-Хем), Чаян Соян (ОКУ), Мерген Монгуш (Элээди уругларның спорт шко-лазы), Станислав Мек-мер-оол (АТБ), Саид Монгуш (Каа-Хем), Спартак Локхамай (ОКУ), Вячеслав Сундуй («Ринг» спортклуб), Родион Хертек («Динамо»), Оолак Шоолай (Бай-Тайга).

Тывага мурнуку чылдарда билдингир боксерлар чораан Евгений Манзанов, Илья Товарищтай, Очур Шириндүү, Доржу Чүргүй-оол оларны чемпионаттың хүндүлүг аалчылары кылдыр чалаан.

УЛУГ ТЕННИС. «Херел» болгаш «Автомобилист» спортзалдарынга улуг теннис маргылдаазынга Тываның база Красноярск, Саяногорск, Шарыповтуң спортчулары киришкен. Аңаа тиилелгелерни Иван Закуртаев, Долаана Доржу, Светлана Трофименко, Александр Вовченко, Антон Вовченко адашкылар тус-тузунда чедип алгылаан. Ийи кижилеп ойнаарынга Александр Вовченко Хороходген-биле кады ойнааш, бирги черни ап, тиилээн.

Александр МАТИН.

Тыва-моол кызыгаарда

ДОРАМЧЫЛААШКЫНГА ТАВАРЫШКАН

Тыва-моол кызыгаарында байдал дүшкүүрлүг болуп артпышаан.

Эрткен чылдың декабрь 1-де Мөңгүн-Тайга кожууну арат ажыл-агыйлыг Анна Хомушкунуң оолдары кадарып турар сарлыктарын шала кежээликтей аал коданынче чоокшуладып, өдекче киирип кел чорааш, моол кызыгааржылар-биле ужуражып келген.

Моол кызыгаар шериглери оолдарны тудуп хоругдааш, оларның-биле кады 15 сарлыкты Моолче киир сүре берген.

Моол кызыгааржылар малчынның оолдарын үр үениң дургузунда дорамчылап, бастып келгениниң түңнелинде, оларның кадыы баксыраан. Оолдарны 1999 чылдың февраль 18-те суд дамчыштыр тыва талаже эгиткен. Амгы үеде ол алышкылар эмнелгеде чыдарлар. Сарлыктар дедир эгиттинмээн.

Сүрүң ИДАМ.

ОВААРТЫН: АРАГАНЫҢ ДҮП ЧОК ЭЭРЕМИНГЕ ДҮЖЕ БЕРДИҢ

Арага-биле демисежир деп кыйгырыг чүгле бо хүннерде тургустунуп келбээн. Саян артынга чүс-чүс чылдар мурнунда безин арагаже сундулуг кижилер чыглыр «кабактар» дижир черлерниң хөй кезиин хаап каапкарга безин, оларның ээлери угаан-сарыылы четпес тенекпейлер эвес болганындан «хоругдаттырган» эжииниң аксынга «ресторааннар» деп адрестерни солуй азып алгаш, катап-ла ээзиртир суксуннарны харын-даа дүн-хүн чокка садып-саарып, ажык-кончааның хемчээлин улгаттырган. Арага деп ажыг сугнуң хайы-биле хөй улус чыглыр, дашка көдүрер черлерге шош-содаа кылганының түңнелинде, өлүм-чидимге чедирер, чаңганнаар, шээр аарыглар чыпшыржыр чорукка удур ээзиртир суксуннарны узуткаары-биле «кургаг хоойлу» үндүрүп, арага аймаан бүдүрерин хоругдап-даа турган үелер төөгүнүң арыннары болуп артып калган. Бистиң чүс чылдың 80 чылдарының ийиги чартында улуг политик мен деп бодун санаан, күштүг ССРЭ-ниң баштыңы чораан М. Горбачев үезинде арага кылырынга ажыглаар виноград шөлдери чижек-кызыгаар чогу-биле дыка хөй девискээрлерге узуткаттынган. Эде тургустунуушкун чылдарында баштай-ла бистиң Тыва Республика ышкаш девискээрлерге араганы кызыгаарлап, айда-ла чаңгыс кижиге ак, кызыл ийи шил онаажыр кылдыр чарлык-шиитпирни үндүргеш, артында-ла ыт ишпес ол ийи шил ажыг сугну талоннап каан.

Талоннап-даа каарга, шала соп каан чыланның бажы дораан көдүрлүп үнүп келири ышкаш, чамдык кижилерниң арагаже сундулуу дам барган. Самогон хайындырар аппараттарның чазый-чилби ээлери ажылчы чоннуң акша-көпеен холга киирип, оптуг-кажар аргаларны ажыглап, чажыды-биле хандырып кирипкен. Ынчап турда-ла, рыноктуң кара булуттары диргелип келген. Ажык-чарлыг чорукту демократтар чарлаан соонда, чиижең садыг кылыр—мурнуку чылдарда болза демир сывырындактарлыг херим артынга хосталгазын казыдып шииттирген турар ужурлуг чиижеңнер хөлүн эрттир байып, чүгле хөрээн соктаар хөренгитеннер—байлар, кожайлар болу бергеннерниң саны көвүдээн.

Амгы хүннерде арага өртээ чеже-даа өскен бол, оон элбек бараан ховар. Ээзиртир суксуннар ээрем-не. Аъш-чем садар кайы-даа магазинге кире бээрге, кандыызын чок дээр, ону көрген кижиниң чүгле караа шокараңнаар.

Карманы какталган шала албаргай угаанныглар «технар» дилээринден өске орук тып-пастар, а олардан кажар алыксак-чиксек оптуглары шак ол ажыг суксунну дөгеп, ажык-кончаа сүргенде—кымның-даа кадыкшылы оларны кажан-даа дүвүретпес.

Арага аймаан элбээ-биле садып турарындан кем-херек үүлгедиглери көвүдеп турары чажыт эвес. «Арага кончаазы» кайы-даа үеде хөлчок орулгалыг. Ол, шынап-ла, үедүптен бээр кезээде ындыг болуп келген.

Техниктиг дижиривис, демги-ле угаан-сарыыл баксырадыр «технарны» (уйбалай холумактыг спиртигвис ол-дур ийин) саарылгаже киирип турар чажыт адрестерден аңгыда, араганы ажыы-биле садар чөпшээрелди алган хуу бүдүрүлгелерниң, харыысалгазын кызыгаарлаан ниитилелдерниң болгаш күрүне бүдүрүлгелериниң садыглары безин чогуур тургустунган чурумну сагывайн турар таварылгалардан 160 ажыг кижи эрткен Пар чылында арагага хораннанып, амытындан чарлып, чевег-хөөрже бурганнай бергенин массалыг информация чепсектери чарлап, дыңнаткан болгай.

Ээремде дег эштип турарывыс ээзиртир суксуннарны ижиксээн күзелдиглерге сөңнеп чедирип турар мөөңнеп, үүрмектеп садар бүдүрүлгелерге болгаш хөй-нииити черлеринге 1998 чылда ТР-ниң Курсадыг инспекциязының эргелели кандыг хыналдаларны кылганын, аңаа илереттинген четпестерни ук албан чериниң удуртукчузу Анна Түлүшовна Орус-оол редакцияга дыңнаткан. Хыналдага кирген 1 үлетпүр бүдүрүлгези—Кызылдың пиво заводу, Кызыл хоорайда 5 мөөңнеп, 97 үүрмектеп саарылга киирип алыр садыг бүдүрүлгелери, хөй-нииитиниң чемненилге черлери, Туран хоорайда, Каа-Хем, Сукпак суурларда ээзиртир суксуннар продукцияларын чоңга саарар төптер 6665,0 декалитр ликер-водка кылыгларын, кызыл, кургаг арагаларның янзы-бүрү маркаларын, ак-сарыг «бөрттүг» шампаннарны, иштики-даштыкы коньяктарны 2664 муң рубльге садып саарган. Ооң эң-не хөйү кара водка— 4903,4 декалитрге саттынган.

Бо бүгү продукцияны садып үндүрүп турар черлерде дараазында хажыдыышкыннарны илереткен: бараан-транспорт бижимелдеринге шинзылгалар чогу азы шын эвес бижээни, каайлы декларациязын соора кылыры, лицензияга дүүштүр сертификаттарның чок болуп турары, ТР-ниң маркаларын кичээңгейге албайн баары, спирт холумактыг суук бүдүмелдерни дүрүм езугаар ажыглавайн турары, температура шугумун сагывазы, арыг эвес, шынары багай меге водкаларның көвүдээни, чамдык арага-ларның шил дүвүнге турнуккан богу хөй боор турары, эрги хевириниң маркаларын ажыглап, шилдерни шын эвес дуглап турары, кылган черниң адрезин айытпайн турары.

Үстүнде демдеглеттинген четпестер дараазында ады кирген бүдүрүлгелерге хамааржыр: ХКН-ниң (харысалгазын кызыгаарлаан ниитилел) «Антонина» магазиннери (Сукпак суур), «Поллукс» ХКН-ниң №2 «Нива» бүдүрүлгези, Э. С. Саттың «Буяна» ХБ-зи (хуу бүдүрүлге), «Елена» ХКН-ниң «Сылдыс», О. В. Борисенконуң «Нодр» ХБ-зи, М. С-Л. Ооржактың ХБ-зи, Н. Р. Легковаяның «Нива» ХБ-зи, №2 «Волна» ХКН (Каа-Хем суур), Бии-Хем кожпозунуң № 3, 4 магазиннери, № 4 «Визит» ХКН (Туран хоорай), «Каа-Хем» ХБ, Кызылдың хлеб заводунуң «Хемчик-1», «Хемчик-2», «Хемчик-8», «Хемчик-10» магазиннери, Р. Б. Ооржактың № 2 ХБ-зи, «Хоорай рыноктарының» муниципалитет бүдүрүлгези, «Продснабтың» «Енисей» ХКН-и, «Диалог-С» ХКН, «Субудай-Багатур» ХКН, С. К. Хүлерниң ХБ-зи, С. Н.Глушковтуң «Байкал» ХБ, "Тываның коммерция-харылзаштырылга компаниязы", АН-ның № 3 магазини, «Прополис» ХКН-ниң «Звероферма», «Буланныг-2» ХКН, С.Т. Дупляковтуң ХБ-зи, О. И.Чмыхтың ХБ-зи, «Альянс-98» ХКН болгаш өскелер-даа.

1998 чылдың хыналдаларының түңнелдери езугаар ээзиртир суксуннар продукцияларын садыглаарынга хажыдыышкыннар дээш 160,7 муң рубльдиң торгаалын буруулуг кижилерге онааган. 3 материалды истелге органнарынче шилчиткен.

Арага аймаан канчаар-даа хоруурга, чеже-даа өртээн өстүрерге, торгаал, шииткел-даа үндүрерге, ол хөй кончаа киирер болгаш, ооң ажык «ногаан» оруун моондактаары берге. Ээзиртир суксуннарның элбээ база кончуг. Аңаа немей Кызыл хоорай чагыргазының даргазы А. Кашин арага бүдүрер чаа заводту найысылалга чоокку үеде дерип тударын «Центр Азии» солунга бижээш, ооң дериг-херекселдери Красноярск хоорайда бээр эккээринге белениниң шугумунда шыгжаттынып чыдарын дыңнаткан.

Араганың кырынга чам үнер деп тываларның үлегер домаанда утка-ла бар. Бодаңырга ботка херек. Ээзиктерниң «ээреминге» хөлүн эрттир дүлдүнмейн, шугдүнүп-ле көрээл, чонум.

Чаан-оол АРБАК.

Чарашсыныышкын-биле

ЧУРУКЧУНУҢ ЧУРУМАЛДЫГ БУЛУҢНАРЫ

Төрээн черимге Ада-чурттуң Улуг дайынының сөөлүнде түр үеде Тывага көстүп көрбээн үлетпүрлүг «Кара-Суг» хоорай туттунду. Чер иштиниң байлактарын шинчилээр, казып тывар ажылдар көшкүн, малчын, аңчы ада-өгбелеривисти ынчан кайгатты. Чаа-Хөл республиканың эң чавыс чери болза-даа, демир рудазы, чес-хола, магний, уран, өске-даа казымал байлактарлыг.

Чаа-Хөлдүң катаптаттынмас чурумалдарының дугайында шүлүкчүлер, чогаалчылар сеткил ханыышкын-биле бижип келген. Ук булуңга тараа культураларын муң-муң чылдар бурунгаар-ла ажыглап турганының херечи турускаалдары артып калган. Хая-туругларда, көжээ-даштарда бижимелдер, каасталга чуруктар тыва чоннуң эрте бурунгу салгалының бижикбилиглиг турганын бадыткап турар. Чиңгис-Хаан оруу, Сүме-Бели, ында хаяны өттүр үттеп тургаш, ус-шеверлерниң тудуп кылганы бурган тыва кижилерниң ук-төөгүзүн, экер-эрезин, амыдыралдың кандыг-даа талаларынга калбак киржилгелиин сөглеп чыдар.

Чогаалчы Монгуш Өлчей-оол арын-бажын, ийи холдарының салааларын отка, хай-халапка таваржып, өрттетсе-даа, хей-аъды бедик, Тываның кандыг-даа бедиктеринче халып үне бээр чораан. Салым-чаяанныг кижиниң дөрт одуруу бо-ла болгай:

Чаа-Хөл өрү тайгаларны үжеп чиндип,
Чаңгыс өвес аңнап чораан черлеривис
Кара-Баалык, Чымчак-Оорга, Баржак сыңда
Кады баскан истеривис хевээр-даа дег.

Даг-даштан дамды дег сыстып баткаш, Балдырган, Ак-Туруг, Кара-Туруг тава-раан хемни Чаа-Хөл деп адаар. Ооң суу эң арыы-биле онза ылгалдыг, хем Улуг-Хемче агып кирген. Тускай эртеми садыгжы Маадыр-оол Артаа төрээн хем-суунуң ол-бо чарыктарында Ак, Кара ийи туругларының дугайында мынча дээн:

Удур-дедир көржүп алган ийи туруг
Ужур-чөвүн сүмелешкен өңнүктер дег.
Алаак кежир холун сунуп, мендилежип,
Алдын, мөңгүн билзек солчуп тургаңзыг-даа.

Ак-Туруг, Кара-Туруг, оларның кыдыында бадып чыдар кара сугжугаш тараажыларның, малчыннарның чурт-хонаштары. Ооң девискээри херии, оът-сигени чаагай. Шала ырай чоруптарга, Ооруг, Кожай, Кара-Дыт, Кош-Ой, Борбак-Арыг, Терек, Кызыл-Хая, Кара-Суг, Адар-Төш, Адыр-Бажы, Кучун-Курат, Ак-Хем, Чарынныг-Арт, Улуг-Хову, Кара-Даг... Чаа-Хөл кожууннуң девискээринде черлерниң аттарын чыыр болза, бүдүн ном ажа бээр боор. Ат бүрүзү төөгүлүг. Бистиң өгбелеривистиң амыдырал-чуртталгазының овур-хевири, каас-чаражы, чуртталгага мөңге ынаа ук аттарда мөөңнеттинген.

Кайы-бир черни адапкаш, бодумнуң черимге деңнексээр, дөмейлексээр мен. Кижи төрүттүнген чурттуг, төрел чоннуг, аал-оранныг, ажы-төлдүг болур:

Ак-ак, кара-кара туруглармыг
Ак-Туруг суур мээң чуртум...

—«Аа» деп төк кээп дүшкен черим — Алдын-Булак.

Ол хүрең-хүрең даштарлыг. Даштары арта-ла инек дег улуг-улуг — деп, авам чугаалаар чүве.

Ак-көк дээрим кырындан
Айдың чырыын чажып турда,
Алдын-Булак чуртумайга
Аас-кежиим чаяаттынган.

Делегейге ат-сураа билдингир алдар-аттыг Монгуш Черзи кырган-ачай ажылижинге ажыглаар ховар дээн үнелиг чараш даштарны Чаа-Хөл девискээринден ап чораан. Чаа-Хөлде чүү-даа бар. Ылаңгыя Алдын-Булактан. Ооң каас-чаражынга бөдүүн бо ирей солун, тывызык, хей-аът көдүрлүр овур-хевирлерни кижи төрелгетенге бараалгаткан. Чурукчунуң чурумалдыг булуңнарының ээзи бис болгай бис. Чарашсыныышкын, сонуургал, элдепсиниишкин, тыва көрүшбүдүш-биле ооң чогаадыкчы көдүрлүүшкүнү хайныгып чораан. Улуг даш чонукчузу чурукчунуң чуруп сиилбий чазаан телери, улулары, тевелери кымны-даа сорунзалаптар күчү-шынарлыг.

Чаа-Хөл кижиниң сеткилин чаагай көрүүшкүннерже хаара туда бээр сорунзалыг. Ооң аржаан суу, эм оъттары, чуктуг хаялары тыва кижиге чаагай хайыра. Кырып-назылаанда, аарып-аржаанда, кударап-муңгарааанда кым-даа төрээн булуңун сактыр. Төрээн черивисте мөңгүн-тайгажылар, каа-хемчилер, бии-хемчилер, өске-даа черлерниң оол-кыстары турумчуй берген. «Тос кожуун» ажыр эл-хол бол-чуру, куда-баар болуру дег чаагай үүле-херек кайда боор.

Ак-Туруг мээң чараш суурум, аңаа чашкы шаамда ойнап өстүм. Шаанда хөй машина-балгат чок турган. Ынчангаш суур иштинге ногаан чайт чүве болгай. Бажыңывыс арты—агы-көгү, оът-сиген, узун-узун сарыг чечектер. Дагаалар оът-сиген аразынга төрүп каар чүве. Хекдаван, хову кулчазы, шончалай мырыңай эңдерик. Школавыстан ырак эвесте хөлбеңнээн чүзүн-баазын чечек-сиген аразынга номчуттунар турдум. Аңаа удуп-даа каарла, ногаан хевис болу берген шөлчүгештиң чечексиг чыды кижини бүргеп алган турар болгай.

Школавыстың мурнуу талазы ыйгыл-кызыы эвес, хөлчок калбак шык-шынаа. Ында үнген оът-сиген ногаан далай апарган чалгып чыдар. Салгын-хатка чечектиг сигенниң бырлаңнаарының чаражын канчаар ону, өң-баазын чүзүнү бо кижиниң чарашсыныышкынын болдурар! Шыкта соок кара бичии суг үнүп чыдар. Ону Соок-Кара дижир чүве. Ол соок кара сугнуң амданы кайгамчык, кижиниң суксунун, тодуун шуут хандырып турар. Шыктан ыңайлаарга—муңгаш арга-арыг. Чодурааның чаагай чыды өске чыттарны дуй базып турар. Арганың кушкажы—бүдүн «оркестр». Кушкаштарның каттышкан үнү төнчү чок. Оларның хөглүг «чугаазы» башка, чүрекке сиңип, долуп келир.

Улаштыр чоруптарга, Чаа-Хөл хем шыыгайнып бадып чыдар. Тереңи хөлчок, ээремнери дүвү көзүлбес көк мөөрен, ында улуг-улуг кадыргылар кезек-кезек чемнегилээр. Тереӊ кежигни сүзүп кежеринден бичии кижи сестир чүве. Хемниң адырыктарында терек, дыт көвүрүглер көстүгүлээр. Элээди назынывыста оолап кежип, калбак арга-арыгның кызыл дыттарының, ак хадыңнарының аразынга чоруп турдувус. Сугга эштирге, хандылыг-ла! Элезинге дөгеленип алгаш, ээремге тура хүнзээр чүве болгай. Чамдыкта кезек чаашкын кырыңга дүжер, оон аязыр, челээш тыртар.

Көк мөөң — чаашкын, чайынды база келгилээр. Кижи ынчан доңарын херекке алыр эвес. Дадыгып алырга, аарыгаржык-даа биске таварышпас турган. Шыырныга-шыырныга, честек-катты, кызылкатты чыып чиир чүве. Ындынче ханылап, шала өрү чоктаптарга инек-караа мөөңмөөң, улуг-улуг, чыып-даа, чип-даа төдер аргазы чок. Барык бүдүн плантация-дыр ийин! Ону чыып алгаш, аяк сүтке бичии борбак ыяшчыгаш-биле базып чип тургулаар бис

Честек-катты бичии кижи базыптарга, улуглары чемелей бээр чүве.

— Баспа, катты чыырда маңнавайн, оруп ал, хөйүн!— дээрлер. Долгандыр хүрээлелге дыка-ла камныг чордувус. Ынчангаш байлаавыс эгээртинмес турган. Бөгүнде машина-балгат, чыдыг кывар-чаар чүүлдер көвүдээн. Ак-Туруг доозуннуг, довурактыг чер болу берди. Бок-күзүрүм, хөмүр-даш, одаар чүүл хүлү болгаш демир-дес аймаа хорумналган. Орук-чирик үрелген, онгул-чиңгил... Базар-ла — оңгар, теверге-ле—даштар.

Чер — иевис, дээр — адавыс. Ол сөстер тыва кижиниң сүзүү, ыдыкшылы. База катап буруңгу чаңчыл-сагылгаларывысче эглип кээриниң бүдүүзүнде тур бис. Шыдалдыг-шыырак, омак-чоргаар амыдырал-чурттталгавыс черчуртувуста, оран-таңдывыста. Чаптып баткан Чаа-Хөл хем ышкаш, байлак булуңнар Тывавыста хөй болгай. Суг бүрүзүн арыг чаагай арттырып алыр болзувусса, амыдыралывыс оду кажан-даа өшпес.

Клара СҮГЕЖИК,
библиотекарь.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң эргим хүндүлүг эживис Чечек Дамбаевна КАРА-САЛ бо чылдың март 8-те төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Эживиске изиг байыр чедирбишаан, эртенги хүннүң долу херели аас-кежикти, дээрде чивеңнешкен түмен сылдыстар дег өөрүшкүлүг, каткы-хөглүг чоруурун йөрээвишаан, каң дег кадыкшылды катап-катап күзеп тур бис.

Амыдырал-чурттталгаңга
Аас-кежик арбын болзун.
Ажыл-ижиң аайлажып,
Алдар-атка делгерезин.

Мерген, Маринаның өг-бүлезинден.

ЭР КИЖИЛЕР БИЛИП АЛЫРЫ-БИЛЕ

Четтикпейн манаарывыс частың кайгамчык чараш байырлалы — Март 8-тиң чоокшулап келгени бо-ла болгай. Ынчан чамдык кижилерге "шиитпирлээри" берге айтырыгларның тургустунуп кээри хаая эвес. Ол болза ынак эжинге, адаиезинге, эш-өөрүнге болгаш чоок кижилеринге чүнү белек кылдыр бээрил? Ындыг айтырыг чайгаар-ла башка кирип кээр.

Белек-селек шилиири — нарын херек. Чүге дээрге ол силерниң чүгле шилилгеңерден эвес, а акшаңар хавындан база хамааржыр болбайн аан. Ынчангаш дараазында сүмелер силерниң билип алырыңарга артык эвес боор.

Херээжен улустуң хөй кезии чүнү белекке алырынга ынак эвезил? Оларга чиик өртектиг чыттыг суглар (духи), янзыбүрү дүрзүлүг өөр саваннар, помада (ооң өртээ улуг-даа болза, өңү таарышпайн барып болур), кофта, хөндүрге (дугаарын чазыптып болур силер), сковородка, аяк-сава хамааржырдыр.

ААС-КЕЖИИ — АЖЫ-ТӨЛҮНДЕ

Чечек Донгак эң онза буянбиле бүргеткен ие. Ол 26 чыл иштинде совхоз хоюн ажаажып, карактап келген. Хоочун малчынның бүгү назынында өстүрген малының бажын санаар болза, самбың караанга кайын сыңар. Херээжен хойжу ус-шевери-биле база чонунга чарлыг. Иениң оолдары, кыстары ооң белеткеп кылган аянныг хевин кедип чоруур.

Ол шимченгир болгаш түдүнгүр. Чонунуң аразынга эргелиг, чугаа-домаа безин эрес болгаш хөглүг. Чечек Донгактың улуг уруу өрегелиг өглүг, өремелиг шайлыг, амыдыралдың делгем оруунче кирипкен. Ийи оглу база өг-бүлелиг. Хеймер оглу шериг албанындан халажып келген.

Өөредилге черинче кирер ол күзелдиг. Тускай мергежил-биле чонунга бараан болуксаар. Ынчангаш төрээн иезин күш-ажылы-биле өөртүксээр.

Буянныг иениң аас-кежии — ажы-төлүнде, оларның чыырткылыг келир үезинде.

Каң-оол ИРГИТ.

КҮРҮНЕГЕ ЧЕГДИРЗЕ ЧҮЛ?

Рынок экономиказынче чоорту киреринин аргаларын тыппайн, коммунистер удурткан Кыдаттың арга-дуржулгазын херекке албайн, АКШ-тың айтыышкынын эдерип, өттүнчекпейленип келгенивистиң түңнелинде бүрүнү-биле буураашкынга таварыштывыс. Соң даарта канчаар чурттай бээривисти билбезивис, азы ам-даа билбейн турарывыс чөгенчиг-дир.

Ажыы-биле чугаалаарга, бөдүүн кижиге экти бүдүн, хырны тодуг болза, ол-ла. Амыр-тайбың бо хүннерде аштап, түреп чорбаза-ла дээрим ол. Мындыг байдалда чедип келгенивиске кымнар буруулуггул? Аңаа харыы тывар дээш бажывыс дырбап, чежеге дээр орар бис?

Ельциннерни, черномырдиннерни, чубайстарны чежеге дээр бактаар бис? Оларның буруузу, частырыы эвээш эвес. Төөгү көргүзе бээр. Ам хей черге чудурук чайган хереэ чок. Москвага кандыг-даа чазак, кандыг-даа кижи бисти баштай берзе, бо берге байдалдан бисти ийи-бир чыл иштинде ушта тыртып шыдавас, ол кымга-даа билдингир.

Ядарап, түрегдеп чорууувустуң бир чылдагааны — бистиң боттарывыста. Совет эрге-чагырга үезинде азы 60-70 чылдар дургузунда тудуп, сайзырадып алган оран-саваларывысты каш хонук иштинде-ле тоймаглап кааптывыс. Үрелген, бузулган тудуглар сектери хоорай, суурлар бүрүзүнде эңгейжи берген тургулаар. Азырадыкчы хөөн, алыксак-чиксек, ажырымчы чорук мындыг түңнелге эккелгени ол-дур.

Хамык чүве хайтаан деп кижилер төөредир дивейн-дир мен. Ажыл-агыйжы чоруун көргүзүп, амгы үениң негелдезинге дүүштүр амыдырап-чурттап турар бүдүнбүрүн коллективтер — бүдүрүлгелер, кооперативтер бар-ла харын. Таңды кожуунда Чүчев удурткан «Революцияның чалбыыжы» совхоз бүдүн Тываны тараа-биле хандырыптарының кырында келген болгай.

Рыноктуң согуушкуннарынга алдырбайн, чечектелдир хөгжүп орарларның чижээн кожуун бүрүзүнден көрүп болур. Ындыгларга бистиң Улуг-Хем кожуунда Шолбан Куулар удурткан коммунал ажыл-агый черин хамаарыштырып болур. Ук ажыл-агый тоймаглаттынып бар чыткан үлетпүр комбинадының баазазын сегиткеш, кожуунну дилиг материалдары-биле хандырып, бажыңбалгатты боттары септеп, эрткен-дүшкен чонга бараан болган садыглыг, столоваялыг боор, орулгалыг ажылдап турар.

Шагаан-Арыг хоорайда Людмила, Өдекпен Дагбалар шуут кагдынган тудуг-септелге баазазын ээлеп, хоорай чурттакчыларының мал-маганын кадарып, кадагалап келдилер. Боттарының хууда бода малы безин бежен ашкан. Езулуг фермер кижи деп чүве ол-дур.

Көрүп чорууга, ажылга сундулуг кижилер черле багай эвес чурттап, харын-даа артыкшылын ха-дуңмаларынга, организацияларга берип, ачы-буянын көргүзүп чоруур-дур. Чоокта чаа кожууңнуң эмчиниң дүрген дуза чедирер станциязынга ачы-дуза марафону болду. Келген аалчылар бир чиик машина, 15 муң рубль, он ийи баш шээр, беш баш бода мал баштадыр чүнү бербеди дээр. Бо дээрге амыдыралывыстың багай эвезиниң база бир чижээ-дир.

Ийе, малывыс, тараавыс, ыяжывыс, хөмүрүвүс, алдынывыс-даа бар харын. Оовусту сайгарып чадап, соңгаартан диленип орар ужурувус чүл? Мындыг шүшпең, сайгарлыкчы эвес чоруувустан үнүп ап болуруну аргалары чок бе? Бар турар ужурлуг. Бистер күрүнеден чылдың-на кандыг-бир чээлини ап турар болгай бис. А күрүне хамаатыларындан чүге чээли ап болбазыл?

Чоокта чаа Арыг-Бажы суурда чурттап орар честем Осур-оол кире дүшкеш, эмнелгеге ийи шарыны чээлиге берипкенин хөөрээш барды. «Ам дээрезинде акшаны канчаар ийик мен, шарылар арыптар болгай. Акшазын бериптер болду» — дидир. Албан, организациялар чээлилерни кылып, берге байдалдан уштунуп үнериниң аргаларын дилеп тып турарының бир херечизи бо-дур.

Малчыннарның, араттарның, хуу кижилерниң аал-оранннарынга баарга, кеш дээрге кеш оваа, дүк дээрге дүк оваа апаргылаан чыткылаар боор-дур. Чүге дээрге ону садып-сайгара албастар.

— Шаанда болза, амыр чүве болгай, белеткел конторазының ажылдакчызы келгеш, хыл безин арттырбас. Ам кымга-даа херек чок болган-дыр — деп, «Арыг-Үзүү» колхозтуң хоочун малчыны Седип-оол Монгуш чөгенип орар.

Бо каш чижектен алгаш көөрге, бисте — Тывада садып-саарыптар курлавырлар эгээртинмес-тир. Чүгле ону Саян ажыр сөөртүрүнүң аргазын тып, Москваның мэри Лужков-биле дугуржулгаларывыста хемчеглерни күүседип, амыдыралга боттандырып турар. Тывага эът, дүк, алгы-кеш садып-саарарын монополиялаар болза таарымчалыг апарган. Республикага чондан мал продуктулары садып алыр акша-төгерик тывылбайн турар. Оларның орнунга саттынган чиг эттиң өртээн дедир эгидериниң чогуур хуусаазын айыткан тускай документилерни ээлеринге тывысса, черле частырыг болбас. Садып-саарып чадашканы продуктуларын кым-даа харамнанмас, харын Тываның, Россияның экономиказы, сан-хөөзү быжыксын дээш халас берип дузалаарындан эриг баарлыг, эргим чонум ойталавас.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде ТАР-ның арат чону акы-дуңма ССРЭ-ге шыдаар шаа-биле дузалашканы төөгүде алдын үжүктер-биле бижиттинген. Улуг-Хемден Кыргыс Кудажы бүгү малының тозан хуузун фронтуже дуза кылдыр чорутканы база-ла төөгүде кирген. Бистиң амгы салгалдарывыста өгбелеривистиң биче сеткили, экииргек, дузааргак чаңчылдары хандамырывыста ханы сиңниккен. Кризистен үнер дээш боттарының ачы-дуза-зын көргүзеринге белен дээрзинге ханызы-биле бүзүрээр мен.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Улуг-Хем кожууну.

БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

САГЫНГЫР, ТЫВЫНГЫР ЧОРУКТАН

Үениң негелдезинге дүүштүр ажылдаары удуртукчу кижиниң сорулгазы болур деп билир мен. Тес-Хем кожпозунга дөрт ай бурунгаар чаа дарганы удурланыышкын чокка хуучулар соңгуп, ажылдаткан. Хуучулар хереглекчилер ниитилелиниң удуртукчузун ылап-ла шилип алган. Василий Монгал дөрт-ле ай иштинде тывынгыр, сагынгырын чонга көргүскен. Ооң туружу: бодун боду хан-дыртынары. Коллективтиң иштинге биче бүдүрүлгени сайзырадып, олча-ажыкты боду тыварының талазы-биле сорулганы салган.

Василий Монгалды кожуун чагыргазының коллегия хуралынга ооң коллективти канчаар удуртуп, чаартыр деп турарын дыңнаан чүве. Хөй хоозун чугаа-сөс чок аныяк дарга, чонга ажыктыг чүүлдерни кылырын, факт-барымдааларга үндезилеп тургаш илереткен. Ооң бодалдары амыдыралга бодарай бергенин бөгүн көргеш, дыка-ла өөрдүм.

Хлеб кылыглар бүдүрер «хлеб завод» деп улуг оранбажыңның артык өрээлдерин кандыг-даа эде дериишкин чокка колбаса кылыгларын бүдүрер аңгы цех кылдыр бодарадыпкан. Хлеб заводу чоргаар-даа ышкаш, делгем-даа ышкаш, меңээ эргим, чоок көзүлдү. Бир талазында хлеб, өске талазында колбаса бүдүрүкчүлери ажылдап турар. Аъш-чем бүдүрүкчүлериниң арын-шырайларында өөрүшкү-маңнай көстүп келген. Белен хлеб, колбаса садар магазинни сактырымга, чемзиг шынар сиңниккен ышкаш болду. Үе чеже-даа берге болза, чаа бичии бүдүрүлге кожуунга немежип, ажылдай бергенинге өөрүп, магадап турдум.

Чаа бүдүрген колбаса кылыглары массалыы-биле чонга саттынып тур. Амданныг-ла-дыр.

Чаа цехти кожпонуң ажылчыннары Анатолий Төмүр-оол, Владимир Карди, Аяс Күнзек, Роман Янчып база кожпо даргазы Василий Монгал болгаш ооң белеткелдер талазы-биле оралакчызы Борис Шимиттиң хуузунда кызы-мак, шудургу ажылының түң-нели деп үнелевес арга чок. Оларга садып алыкчылар четтирдивис деп чугаалап турдулар.

Колбаса кылыгларындан кылган аъш-чем ниитиниң чемненилге черинде көстүп келген. Столоваяның ажылы база экижиттинген. Шын бодаттынган ажыл-ишчи тывынгыр чорук коллективти азырадыкчы хөөнден уштупкан деп дидим чугаалап болур.

Василий Монгалдың база бир бодалы кылдынган. Ол дээрге Сарыг-Тал деп черде хаван, дагаа тудар, өстүрер бааза-дыр. Маңаа чарыгдал үндүрбейн, ук баазаны кылып доозупкан. Дагаа өстүргеш, чонга чуурганы, хаваннар туткаш колбасаны садары планнаттынган. Келир час удур ажылдың баазазы туттунган. Бо хүннерде хлеббиле Самагалдайның чонун үзүк чокка хандырып турар апарган.

Кожпонуң белеткел конторазы (Борис Шимит) чондан хаван, инек, чылгы эъдин, алгы-кешти садып ап эгелээни кожууннуң чонунга улуг идигни берген. Василий Чоодуевич Монгал, Борис Бегзиевич Шимиттиң кайызы-даа аныяк, ажылды удуртуп-баштаарындан аңгыда чогаадыкчы, тывынгырын чон мактап тур. Амдыызында баштайгы базымнарны, чедиишкиннерни моон-биле демдеглеп, келир үезинде эпнайыралдыг, ажыл-ижинге чаа, тывынгыр чорук чечектелзин деп күзеп кагдым.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем кожууну..

ЧЫЛЫГ СЕТКИЛДИҢ СӨСТЕРИ

Мээң угбамны Сержиң Достаковна Күжүгет дээр. Өпей Чыргалович-биле өг-бүле туткаш, өскен-төрээн чери Кара-Хөлге ажы-төлдүг чурттап, кезээде мал ажылынга ажылдап келгеннер. Колхоз, совхозка ажылдап чорааш, үргүлчү мактадып, хөй санныг шаңналдарның эдилекчилери болганнар.

Амгы үеде Кызыл хоорайның чоогунда мал-маганын өстүрүп, азырап олурарлар. Олар ажы-төлүн эртем-билигге чедирип каан. Оларның аразында кандыг мергежилдиң кижилери чок дээр: башкы, бухгалтер, чолаачы... Угбам, честемниң адак-бышкаа ам-даа чиик, эрес-омак, сергек.

Хөй ажы-төлдүг Маадыр ие кижи мен. Ажы-төлүмнү өстүржүп, олар чаш чорда, дузалажып чорааннар. Ынчангаш ынак угбам Сержиң Достаковнага, честем Өпей Чыргаловичиге ам-даа үр чылдарда бистиң аравыска чурттап чоруурун, оларга быжыг кадыкшылды, ажыл-херээ бүдүнгүр-ле болзунам деп күзээр-дир мен.

Долзан КҮЖҮГЕТ.

Тээли.

БАРЫКСАНЧЫГ "ЧЕДЕР"

"Чедер" курортка февральдың эгезинде дыштанып чордувус. Кышкы сезонда 80 кижи дыштаныр. Эмненир, чемненир, удуур черлери шупту — 3 каът бажың иштинде. Аржааны, малгаштың шынары дыка-ла күштүг, дээштиг болганындан, баштайгы хүннерде-ле дораан билдине бээр чорду.

Эмчилер база-ла билдилиг ажылдап, колдуунда дүъшке чедир эмнээшкиннерни доозуптар. Оларга Зоя Шожуновна Данзын-оол, Любовь Намчал-ооловна Монгуш, Аяс Маадырович Ооржак хамааржырлар. Аъш-чем база элбек, шынарлыг. Поварларга база четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок.

Татьяна КЫЗЫЛ-ООЛ.

ӨӨРҮП ЧОР МЕН

Эрзин эмнелгезинге уруумну чыттырган бис. Черле кадыкшылы кошкак кижи, III дугаар бөлүктүң инвалиди, үш уругнуң иези.

Хеп-хенертен хөй хан чидиришкини болган. Эмчилер дүнүкүн дивейн, карак кызыл ажылдап тургаш, уруумнуң амытынын камгалап алдылар. Ол дээш силерге өөрүп чор мен.

Кызылдан безин эмчилер келгеш, 1-ги бөлүктүң ханын эккелгеш, улуг дузаны чедирдилер. Буянныг эмчилеримниң ачызында уруум дириг артканынга өөрүп четтирбишаан, оларга экини күзедим.

Чечекмаа САДИ.

"ШЫННЫ" ДАМЧЫШТЫР

Бистиң хүндүлүг ававыс Серенмаа Лопсановна Донгак аар аарыгга таварышкаш, 1999 чылдың январь 7-де 88 харлыг назынында чырык өртемчейден, ажы-төлүнден, дөргүл-төрелдеринден кезээ мөңгеде чарлып чоруткан.

Биске таварышкан берге хүннерде ажыг-шүжүүвүстү үлежип, бүгү тала-биле материалдыг болгаш моральдыг дузаны көргүскен ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельниковка, ТР-ниң Нийти болгаш профессионал өөредилге яамызының оралакчызы сайыды А. С. Ооржакка, Тываның ном үндүрер черинге, Улуг-Хем болгаш Бии-Хем кожууннардан, Кызылдан келген дөргүл-төрелдеривиске, күдээлеримге, кенээттеримге, эш-өөрүмге четтиргенимни "Шынны" дамчыштыр илереттим.

Кызылда уруу Опуштай БАИР.

• • •

Бистиң ачавыс Уйнук-оол Коңзай-оолович МОНГУШ Сүт-Хөл кожууннуң Бора-Тайга суурга чурттап турган. Ачавыс 1999 чылдың февраль 23-те дерзии хулиганнарның кара холундан кезээ-мөңгеде чырык өртемчейден, бистерден чарлып чоруткан.

Ачавысты сөөлгү орукче үдээринге улуг дузаны чедирген Сүт-Хөл кожуун чагыргазынга, социал камгалал черинге база Суг-Аксында, Бора-Тайга суурда төрелдеривиске, эш-өөрүвүске четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илередип тур бис.

Оолдары, кенээттери.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы ТР-ниң ИХЯ-ның ТЭ начальнигиниң оралакчызы юстицияның полковниги Чодураа Түметеевна Донгакка ооң адазы

Түметей Докпакович
КУУЛАРНЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:— Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15 Медээлер албаны—3-34-98; Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 5620. Чагыг № 18.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.